

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**2003 SONRASI İRAK CUMHURİYETİ'NDE SİVİL
TOPLUM KURULUŞLARI VE FAALİYETLERİ
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

NUHA ANWAR HAMEED HAMEED

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. ERHAN ÖRSELLİ**

KONYA-2025

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nuha Anwar Hameed HAMEED		
	Numarası	21810401013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	2003 Sonrası Irak Cumhuriyeti'nde Sivil Toplum Kuruluşları ve Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Nuha Anwar Hameed HAMEED

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	NUHA ANWAR HAMEED HAMEED		
	Numarası	21810401013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Erhan ÖRSELLİ		
Tezin Adı	2003 Sonrası Irak Cumhuriyeti'nde Sivil Toplum Kuruluşları ve Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme			

Sivil toplum, modern devlet yapısının temel dayanaklarından birini oluşturarak vatandaşlık bilincinin, toplumsal sorumluluğun ve katılım kültürünün düzeyini yansıtır. 2003 yılı, Irak'ın siyasal ve toplumsal tarihinde belirleyici bir dönüm noktası olmuş; devlet ile toplum arasındaki ilişkinin yeniden tanımlandığı, çok sayıda sivil toplum kuruluşunun ortaya çıktığı bir süreci başlatmıştır. Bu dönemde sivil toplum kuruluşları, insani yardım, kalkınma, insan hakları ve kültürel faaliyetler gibi farklı alanlarda önemli roller üstlenmiştir. Irak'taki sivil toplum kuruluşları, demokratik değerlerin yerleşmesi, vatandaşların karar alma süreçlerine katılımı ve toplumsal diyalog kültürünün güçlenmesi açısından dikkat çekici bir işlev görmüştür. Bu kuruluşlar, devlet ile birey arasında aracı bir konum kazanmış; hesap verebilirlik, şeffaflık ve katılım ilkelerinin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Ancak kurumsal kapasite eksikliği, dış finansman bağımlılığı, koordinasyon yetersizliği ve siyasi istikrarsızlık gibi faktörler, etkinlik düzeylerini sınırlandırmıştır. Irak'taki sivil toplum kuruluşları bu zorluklara rağmen yeniden yapılanma, kadın ve gençlerin güçlendirilmesi, eğitim, sağlık ve toplumsal barış alanlarında belirgin katkılar sunmaktadır. Bu bağlamda, Irak Kızılay Derneği, Hammurabi İnsan Hakları Derneği, Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, Irak El-Amal Derneği ve Temmuz Sosyal Gelişim Derneği gibi kurumlar, sivil katılımın ve toplumsal dayanışmanın somut örneklerini oluşturmaktadır. Elde edilen bulgular, Irak'ta sivil toplum kuruluşlarının gelecekteki etkinliğinin, devlet kurumları ve özel sektör ile dengeli ortaklıklar kurma kapasitesine, mali ve idari bağımsızlıklarını güçlendirmelerine ve kurumsal yapılarının sürdürülebilir biçimde geliştirilmesine bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu unsurların sağlanması, demokratikleşme sürecinin derinleşmesine ve toplumsal istikrarın güçlenmesine önemli katkılar sunacaktır.

ABSTRACT

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	NUHA ANWAR HAMEED HAMEED		
	Student Number	21810401013		
	Department	Political Science and Public Administration		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Erhan ÖRSELLİ		
Title of the Thesis/Dissertation	A Study on Non-Governmental Organizations and Their Activities in the Republic of Iraq After 2003			

Civil society constitutes one of the fundamental pillars of modern state structures, reflecting the level of citizenship awareness, social responsibility, and participatory culture. The year 2003 marked a decisive turning point in Iraq's political and social history, initiating a process in which the relationship between the state and society was redefined and a large number of non-government organizations emerged. During this period, non-government organizations assumed significant roles in various fields, including humanitarian aid, development, human rights, and cultural activities. Non-government organizations in Iraq have played a noteworthy role in consolidating democratic values, facilitating citizen participation in decision-making processes, and strengthening a culture of social dialogue. These organizations have gained a mediating position between the state and individuals, contributing to the spread of accountability, transparency, and participation principles. However, factors such as limited institutional capacity, dependency on external funding, inadequate coordination, and political instability have constrained their effectiveness. Despite these challenges, non-government organizations in Iraq continue to make tangible contributions in areas such as restructuring, empowerment of women and youth, education, health, and social peace. Institutions such as the Iraqi Red Crescent Society, Hammurabi Human Rights Organization, Iraqi Writers and Authors Union, Al-Amal Association, and Temmuz Social Development Organization exemplify civic engagement and social solidarity. The findings indicate that the future effectiveness of non-government organizations in Iraq depends on their capacity to establish balanced partnerships with state institutions and the private sector, strengthen their financial and administrative independence, and sustainably develop their institutional structures. Achieving these elements will provide significant contributions to the deepening of democratization processes and the strengthening of social stability.

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	i
Giriş	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI: TANIMI, DOĞUŞU VE ÖZELLİKLERİ

1.1. Sivil Toplum Kuruluşların Tanımı ve Doğuşu	5
1.2. Sivil Toplum Kuruluşlarının Özellikleri ve Temel Unsurları.....	12
1.3. Sivil Toplum Kuruluşların Türleri	17
1.3.1. Dernekler	17
1.3.2. Vakıflar (Foundations)	18
1.3.3. Sendikalar ve Birlikler.....	18
1.3.4. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları	19
1.3.5. Vakıf Sistemi	19
1.4. Sivil Toplum Kuruluşların Karşılaştığı Sorunlar	20
1.4.1. İç Faktörlerden Kaynaklanan Sorunlar.....	20
1.4.1.1. Kurumsal Kapasite Eksikliği	20
1.4.1.2. Aşırı Dış Finansman Bağımlılığı	21
1.4.1.3. Şeffaflık ve Hesap Verebilirlik Eksikliği.....	21
1.4.1.4. Rekabet ve Bölünme	21
1.4.2. Dış Faktörlerden Kaynaklanan Sorunlar	21
1.4.2.1. Hukuki ve Siyasi Kısıtlamalar	22
1.4.2.2. Demokratik Ortamın Zayıflığı	22
1.4.2.3. Güvenlik Sorunları.....	22
1.4.2.4. Yerel Finansman Eksikliği.....	22
1.4.3. Sosyo-Kültürel Sorunlar	23
1.4.3.1. Toplumsal Farkındalık Eksikliği.....	23
1.4.3.2. Güven Eksikliği	23
1.4.3.3. Kültürel Direnç	23
1.5. Sivil Toplum Kuruluşların Roller ve İşlevleri	24

1.5.1. Siyasal ve Kurumsal Rol	24
1.5.2. Sosyal ve Kalkınmacı Rol	25
1.5.3. Kültürel ve Değer Odaklı Rol	25
1.5.4. Ekonomik Rol.....	26
1.5.5. Kamuoyu Oluşturma Rolü.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

IRAK CUMHURİYETİ'NDE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

2.1. Irak Cumhuriyeti.....	28
2.1.1. Irak Cumhuriyeti'nin Coğrafi Konumu ve Stratejik Önemi	28
2.1.2. Tarihsel ve Siyasal Arka Plan	29
2.1.3. Demografik ve Sosyal Yapı	29
2.1.4. Ekonomik Durum	29
2.1.5. İdari ve Siyasal Sistem	30
2.2. Irak Cumhuriyeti'nde Sivil Toplum Kuruluşları ve Tarihi Gelişimi.....	31
2.2.1. Krallık Dönemi (1921-1958).....	31
2.2.2. Cumhuriyet Dönemi (1958-2003).....	32
2.2.3. 2003 Yılından İtibaren Irak Cumhuriyetinde Sivil Toplum Kuruluşları	33
2.3. Irak Cumhuriyeti'nde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rollerini	35
2.3.1. Sivil Toplum ve Demokrasinin Güçlendirilmesi.....	35
2.3.2. Sivil Toplum ve Ulusal Uzlaşma.....	36
2.3.3. Sivil Toplum ve Hukukun Üstünlüğü	36
2.3.4. Sivil Toplum ve Barış İnşası	37
2.3.5. Sivil Toplum ve Güvenliğin ile İstikrarın Sağlanması	37
2.3.6. Sivil Toplum ve Kalkınma	38
2.4. Irak Cumhuriyeti'nde Sivil Toplum Kuruluşlarının Karşılaştığı Zorluklar.....	38
2.4.1. Irak'taki Sivil Toplum Kuruluşlarının İç Faktörlerden Dolayı Karşılaştıkları Zorluklar	38
2.4.2. Irak'taki Sivil Toplum Kuruluşlarının Dış Faktörlerden Dolayı Karşılaştıkları Zorluklar	40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İRAK'TA SEÇİLMİŞ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ
FAALİYETLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

3.1. Irak Kızılay Derneği	43
3.1.1 Irak Kızılay Derneği'nin Üstlendiği Faaliyet Alanları	46
3.1.2. 2003 Sonrası Irak Kızılay Derneği'nin Faaliyetleri ve Etkinlikleri.....	49
3.1.2.1. Afet Yönetimi ve İnsani Müdahaleler.....	50
3.1.2.2. Sağlık ve İlk Yardım Hizmetleri.....	50
3.1.2.3. Psikososyal Destek.....	50
3.1.2.4. Su ve Sanitasyon (WASH).....	51
3.1.2.5. Gençlerin ve Kadınların Güçlendirilmesi	51
3.1.2.6. Uluslararası Yardım Faaliyetleri.....	51
3.2. Hammurabi İnsan Hakları Derneği.....	52
3.2.1. Hammurabi İnsan Hakları Derneğinin Faaliyetleri	53
3.2.1.1. Hak İhlallerinin Raporlanarak Yayımlanması	53
3.2.1.2. İnsani Yardım Faaliyetleri	53
3.2.1.3. Azınlıkların Korunması	54
3.2.1.4. Kadın ve Gençlerin Güçlendirilmesi	54
3.2.1.5. Hukuki Savunuculuk ve Uluslararası İş Birliği	55
3.3. Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği.....	55
3.3.1. Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği'nin Faaliyetleri.....	57
3.3.1.1. Kültürel Faaliyetler: Kültürel Hareketliliğin Yeniden	
Canlanması.....	57
3.3.1.2. 2003 Sonrası Festivaller ve Tematik Yönelimler	57
3.3.1.3. Yayıncılık ve Süreli Yayınlar	58
3.3.1.4. Diğer Faaliyetler	58
3.4. Irak El-Amal Derneği	59
3.4.1. Irak El-Amal Derneği'nin Amacı.....	60
3.4.2 Irak El-Amal Derneği'nin Faaliyetleri	64
3.5. Temmuz Sosyal Gelişim Derneği	67
3.5.1. Temmuz Sosyal Gelişim Derneğinin Faaliyetleri	71

3.5.1.1. Gençlik Medya Merkezi	71
3.5.1.2. Hurriye Bölgesinde Öğrenciler ve Gençler İçin Eğitim ve Rehabilitasyon Faaliyetleri	72
3.5.1.3. Kadınların Durumu Üzerine Seminerler ve Diyaloglar (Özellikle Eşinden Ayrı Kadınlar)	73
3.5.1.4. “Meydan Okumayı Seçti” Platformu-Necef	73
3.5.1.5. Eğitim, Okuryazarlık ve Öğrenci Destek Projeleri	73
3.5.1.6. Kadınların Güçlendirilmesi, Seçimler ve Koordinasyon İlişkileri	74
Sonuç	75
Kaynakça	78

Giriş

Sivil toplum kuruluşları, modern devletlerin sosyal, siyasal ve ekonomik yapısının temel dayanaklarından birini oluşturmaktadır. Devletin dışında, gönüllülük esasına dayalı olarak kamu yararına hizmet etmek amacıyla kurulan bu kurumlar; katılım, toplumsal sorumluluk ve insani dayanışma değerleri üzerine inşa edilmiştir. Günümüz dünyasında sivil toplum kuruluşları, toplumun kurumsallaşma kapasitesini, demokratik olgunluk düzeyini ve bireylerin kamusal alandaki etkinliğini yansıtan en önemli göstergelerden biridir.

Sivil toplum kavramı tarih boyunca birçok düşünsel evreden geçmiş, farklı felsefi yaklaşımlar tarafından çeşitli biçimlerde tanımlanmıştır. Kavram, Antik Çağ'dan itibaren yurttaşlık ve hukuka dayalı düzen fikriyle ilişkilendirilmiş; Aristoteles, sivil toplumu siyasal düzenin ahlaki bir yansıması olarak ele almıştır. Modern dönemde Hobbes, Locke ve Hegel gibi düşünürler, sivil toplumu birey-devlet ilişkisi bağlamında incelemiştir; Marx ve Gramsci ise kavrama ekonomik ve toplumsal bir içerik kazandırarak onu sınıf yapılarıyla ve ideolojik egemenlik biçimleriyle ilişkilendirmiştir. Bu tarihsel ve kuramsal çeşitlilik, sivil toplumun yalnızca bir kurumsallaşma biçimi değil, aynı zamanda insanlık tarihinin düşünsel ve siyasal dönüşümlerini yansıtan çok boyutlu bir olgu olduğunu göstermektedir.

Tarihsel gelişim süreci incelendiğinde, sivil toplumun hiçbir dönemde kendiliğinden ortaya çıkmadığı; aksine, düşünsel ve toplumsal dönüşümlerin bir ürünü olarak şekillendiği görülmektedir. Orta Çağ'daki dini dayanışma biçimlerinden, 18. ve 19. yüzyıllarda ortaya çıkan mesleki dernek ve sendikalara kadar uzanan bu süreç, bireyin özgürlük, adalet ve yönetime katılım arayışını yansıtmaktadır. Liberal düşüncenin yükselişi ve demokratik değerlerin güçlenmesiyle birlikte sivil toplum, devlet karşısında görece özerk bir alan kazanmış; toplumun kendi çıkarlarını savunabilen, haklarını koruyabilen ve kendi kendini düzenleyebilen kurumsal bir yapı hâline gelmiştir.

Günümüzde sivil toplum kuruluşları, sosyal, ekonomik ve çevresel sorunların çözümünde temel bir aktör olarak devletin tamamlayıcısı konumundadır. Bu kuruluşlar, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerinin yerleşmesine katkı sağlamakta; siyasal katılımı teşvik etmekte insan haklarının korunması ve dezavantajlı grupların güçlendirilmesi yönünde çalışmalar yürütmektedir. Aynı zamanda, demokrasi kültürünün gelişmesi, hoşgörü bilincinin yaygınlaşması ve etkin vatandaşlık anlayışının yerleşmesi açısından da merkezi bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, sivil toplumun incelenmesi, modern toplumların dönüşümünü ve demokratikleşme düzeyini anlamada temel bir analitik çerçeve sunmaktadır.

Irak Cumhuriyeti, sivil toplum olgusunun karmaşık bir biçimde tezahür ettiği, tarihsel ve siyasal dönüşümlerin iç içe geçtiği özgün bir örnek teşkil etmektedir. Coğrafi konumu itibarıyla Asya ile Arap dünyası arasında bir köprü oluşturan Irak, tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış; Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan topraklarıyla insanlık tarihinin en eski medeniyetlerinin beşiği olmuştur. Bu kadim miras, ülkeye kültürel bir zenginlik kazandırmakla birlikte, ardı ardına yaşanan savaşlar, işgaller ve yönetim değişiklikleri nedeniyle siyasal ve kurumsal kırılmalıklar da yaratmıştır.

Irak toplumu, etnik, dini ve kültürel açıdan son derece çeşitlidir. Araplar, Kürtler, Türkmenler, Hristiyanlar, Ezidiler ve Sabi-Mandailer gibi toplulukların bir arada yaşadığı bu çok katmanlı yapı, bir yandan kültürel çeşitliliği beslerken, diğer yandan siyasal ve toplumsal gerilimlerin de kaynağı olmuştur. Irak Devletinin modern dönemdeki gelişimi, bir yandan ulusal birlik ve vatandaşlık bilincinin güçlenmesini amaçlayan çabaları, diğer yandan otoriterleşme eğilimlerini içinde barındırmıştır. 1921'de kurulan monarşik sistem, sivil girişimlerin ilk biçimlerine olanak tanımış; ancak cumhuriyet döneminde artan merkezileşme, bu alanın özerkliğini sınırlamıştır.

2003 yılından itibaren ise devletin yeniden yapılandığı ve kamusal alanın genişlediği yeni bir dönem başlamış, binlerce sivil toplum kuruluşu farklı alanlarda faaliyet göstermeye başlamıştır.

Söz konusu kuruluşlar, başlangıçta insani yardım ve hayır çalışmalarıyla öne çıkmış; zamanla demokratikleşme, kadın hakları, gençlerin eğitimi, insan hakları, barış inşası ve yerel kalkınma gibi daha geniş ve kalıcı işlevler üstlenmiştir. Böylece Irak'taki sivil toplum, devlet-toplum ilişkisini yeniden tanımlayan önemli bir aktör hâline gelmiştir. Ancak, kurumsal kapasite eksikliği, dış finansman bağımlılığı, koordinasyon yetersizliği ve bürokratik engeller gibi sorunlar, bu kuruluşların etkinliğini sınırlandırmaktadır. Buna rağmen, toplumsal dayanışma, yeniden yapılanma ve demokratikleşme süreçlerinde sivil toplumun katkısı göz ardı edilemeyecek düzeydedir.

Irak'taki sivil toplum deneyimi, geçmişin ağırlığıyla geleceğe dair umut arasındaki ince çizgide şekillenmektedir. Bu deneyim, krizlere verilen tepkisel bir yanıt olmanın ötesinde, vatandaşın devletin yeniden inşasında aktif rol üstlenme iradesini temsil etmektedir. İnsani, kültürel ve kalkınmaya yönelik girişimler aracılığıyla birçok kuruluş, farklı topluluklar arasında köprüler kurmuş; demokrasi, yurttaşlık, hukukun üstünlüğü ve sürdürülebilir kalkınma değerlerinin yerleşmesine katkı sağlamıştır. Böylece Irak'taki sivil toplum, devlet ile toplum arasındaki dengeyi yeniden kurma ve daha adil, istikrarlı ve insani bir gelecek inşa etme çabasının en canlı ifadesi hâline gelmiştir.

Bu bağlamda çalışmanın amacı Irak Cumhuriyeti'nde 2003 yılı sonrası Sivil Toplum Kuruluşlarının kurumsal yapıları ile faaliyetlerinin incelenerek analiz edilmesidir. Çalışmanın amacı doğrultusunda Irak'ta faaliyet gösteren beş sivil toplum kuruluşu belirlenerek ve incelenmiştir. Çalışmanın konusu olarak belirlenen sivil toplum kuruluşları, "Irak Kızılay Derneği, Hammurabi İnsan Hakları Derneği, Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, Irak El-Amal Derneği ve Temmuz Sosyal Gelişim Derneği"dir. Sivil toplum kuruluşları belirlenirken özellikle web sitesi bulunan, belli büyüklüğe ve kurumsal olgunluğa ulaşmış ayrıca faaliyetlerini kamuoyuyla paylaşan sivil toplum kuruluşları olmasına özen gösterilmiştir. Çalışmada ele alınarak incelenen sivil toplum kuruluşlarının dışında birçok sivil toplum kuruluşunun Irak'ta faaliyet gösterdiği ve çeşitli projeler geliştirerek yürüttüğü rahatlıkla ifade edilebilir. Ancak, Irak'taki tüm sivil toplum kuruluşlarının ele alınarak faaliyetlerinin değerlendirilmesi

çalışmanın kapsamını oldukça genişleteceğinden çalışmada beş farklı alanda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşu belirlenmiş ve bu sivil toplum kuruluşlarının ne zaman kuruldukları, örgütsel amaçları, kurumsal yapıları ve faaliyetleri incelenerek analiz edilmiştir.

Çalışma, nicel bir yöntem ile hazırlanmıştır. Çalışmanın konusu ile ilgili literatür taraması gerçekleştirilmiş ve çalışmaya çerçeve oluşturabilecek kaynaklar derlenerek incelenmiştir. Literatür taraması esnasında Türkçe ve Arapça literatürden ve özellikle de internet ortamında bulunan kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmada incelenen sivil toplum kuruluşlarının web siteleri incelenerek bu kuruluşların faaliyetleri değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ana amacı doğrultusunda tez üç ana bölümden oluşturulmuştur. “Sivil Toplum Kuruluşları: Tanımı, Doğuşu ve Özellikleri” başlığını taşıyan birinci bölümde genel bir teorik çerçeve oluşturularak, sivil toplum kuruluşların tanımı ve doğuşu; sivil toplum kuruluşlarının özellikleri ve temel unsurları; sivil toplum kuruluşların türleri; sivil toplum kuruluşların karşılaştığı sorunlar ile sivil toplum kuruluşların rolleri ve işlevlerine yer verilmiştir. “Irak Cumhuriyeti’nde Sivil Toplum Kuruluşları” başlığını taşıyan ikinci bölümde öncelikli olarak Irak Cumhuriyeti hakkında genel bilgiler ele alınmıştır. Sonrasında Irak Cumhuriyeti’nde sivil toplum kuruluşları ve tarihi gelişimi; Irak Cumhuriyeti’nde sivil toplum kuruluşların rolleri ile Irak Cumhuriyeti’nde sivil toplum kuruluşların karşılaştığı zorluklara değinilmiştir. “Irak’ta Seçilmiş Sivil Toplum Kuruluşlarının Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme” başlığını taşıyan çalışmanın üçüncü ve son bölümünde seçilen beş sivil toplum kuruluşu olan “Irak Kızılay Derneği; Hammurabi İnsan Hakları Derneği; Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği; Irak El-Amal Derneği ve Temmuz Sosyal Gelişim Derneği” faaliyetleri ve kurumsal yapıları açısından incelenerek analiz edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARIN TANIMI, DOĞUŞU VE ÖZELLİKLERİ

1.1. Sivil Toplum Kuruluşların Tanımı ve Doğuşu

Sivil toplum kavramının ortaya çıkışını kesin ve bilimsel ölçütlerle belirlemek güçtür. Bununla birlikte, yapılan çok sayıda akademik çalışma bu kavramın köklü bir tarihsel arka plana sahip olduğunu ve ekonomik, sosyal ile siyasal gelişmelerin yanı sıra, düşünsel ve felsefi dönüşümlerden etkilenerek farklı evrelerden geçtiğini ortaya koymaktadır (El-Rubai, <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp>).

Literatürde, sivil toplum kavramının kökeninin Aristoteles'e kadar uzandığı belirtilmektedir. Aristoteles, "sivil toplumu kabilevi ya da dinsel bağlardan bağımsız, medeniyet merkezleriyle ilişkili insan toplulukları olarak" tanımlamış ve bu yaklaşımıyla kavramı vatandaşlık olgusuna yakınlaştırmıştır. Yine Aristoteles'e göre sivil toplum, "hukuk kurallarına bağlı siyasal bir topluluk" niteliği taşımaktadır (Husseini, 2022: 2).

Sivil toplum kavramı tarih boyunca farklı düşünürler tarafından değişik biçimlerde yorumlanmış ve tanımlanmaya çalışılmıştır. Hobbes, "devletli toplum" ile "sivil toplum"u eş anlamlı kavramlar olarak görmüş ve doğal duruma karşı geliştirilen toplumsal sözleşmenin hem siyasal iktidarı hem de toplumu aynı anda ortaya çıkardığını savunmuştur (Weld Abah, <https://ardd-jo.org/blogs/>). Locke ise bu geçişi, bireylerin güvenlik ve mülkiyetlerini korumak amacıyla cezalandırma yetkilerini meşru bir otoriteye devretmeleriyle açıklamış ve bu düzeni yine sivil ya da devletli toplum olarak adlandırmıştır (Weld Abah, <https://ardd-jo.org/blogs/>).

Her iki düşünürde de toplum modeli, klasik anlamda toplum-sivil toplum ayrımından çok, sivil toplum ile sivil olmayan toplum arasındaki karşıtlık üzerinden ele alınmaktadır. Hobbes, sivil toplumu doğal durumun karşıtı olarak tanımlarken; Locke, onu devletin koruyup geliştirmesi gereken özel ilişkiler alanı olarak değerlendirmektedir (Akdemir, 2009: 334).

Locke'un yaklaşımında, devlet bu alana doğrudan müdahale etmez, yalnızca destekleyerek gelişimine katkı sunar. Ayrıca, sivil toplum kavramının özellikle 18. yüzyılda siyasal bir kavram olarak öne çıktığı vurgulanmaktadır (Akdemir, 2009: 335). Bu bağlamda sivil toplum, bireylerin "sürekli savaş hâli"nden çıkarak uygar bir toplumsal yaşama geçişini ifade eder ve Batı'daki yönetim biçimleri ile Doğu'daki otoriter rejimler arasındaki farklılıkları açıklamak için kullanılmıştır. Dolayısıyla Hobbes ve Locke, devletin ortaya çıkışıyla birlikte oluşan toplumsal yapıyı, devletten önceki toplumsal durumdan ayırmak için sivil toplum kavramına farklı yorumlar kazandırmışlardır (Demiraslan, 2023: 36).

Tocqueville'ye göre sivil toplum, "çoğulcu kurumsallaşma sistemi" olarak tanımlanabilir; bu sistem, toplumun kendi ihtiyaçlarına çözüm bulmak, devletin baskıcı tutumlarına karşı tepki geliştirmek ve demokrasiyi korumak amacıyla oluşturduğu bir güvence mekanizmasıdır. Tocqueville, sivil toplumun temel işlevlerinden birinin, belirli düşünceleri topluma yaymak ve bu düşünceleri güçlendirerek toplumsal etki yaratmak olduğunu savunur (Tumay ve Oktan, 2015: 328).

Gramsci'ye göre sivil toplum, bir egemenlik aracı, kendine özgü bir üretim düzeni ve ekonomik temelli bir yaşam biçimi olarak değerlendirilir. Sivil toplum kavramı, Gramsci'nin siyasal düşüncesinde merkezi bir yer tutar. Gramsci, devleti, sivil toplum ile ekonomik yapı arasında makul bir ilişki kurulmasına imkân tanıyan bir araç olarak görür. Ona göre sivil toplum hem üstyapısal hem de altyapısal özellikleri bünyesinde bütünleştirebilen bir yapıdır ve tüm çalışmalarını bu anlayış doğrultusunda şekillendirmiştir. Devletin, sivil toplum ile siyasal toplum arasında kurduğu denge ise, Gramsci'nin sivil toplum tanımında belirleyici bir unsurdur (Dağdevirin, 2020: 160).

Adam Smith'e göre sivil toplum, bireyler arasındaki ekonomik ilişkilerden doğan etkileşimsel bir alanı ifade etmektedir. Her birey kendi çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışırken, akılcılık ve rekabet tarafından yönlendirilen bu çaba, piyasa mekanizmaları ve hukuksal düzenlemeler aracılığıyla toplumsal yarara dönüşmektedir (Donald Winch, 2009: 1).

Smith'in düşüncesinde sivil toplum yalnızca siyasal ya da kamusal bir alan değil; devlet otoritesinden bağımsız kurumlar çerçevesinde şekillenen bireylerin ekonomik ve işbirlikçi faaliyetlerinden oluşmaktadır. Devletin rolü ise, düzenin korunması ve hukukun uygulanmasıyla sınırlı tutulmaktadır (Donald Winch, 2009: 1).

Ancak Hegel'e göre sivil toplum, aynı zamanda ahlaki bir birlikteliğin formunu da temsil etmektedir. Ona göre, bireylerin özel çıkar peşinde koşmaları nihayetinde toplumsal düzlemde diğer bireylerin ihtiyaçlarının karşılanmasına da katkı sağlayacaktır. Smith'in yaklaşımı çerçevesinde, İskoç Aydınlanması filozoflarının genelinde görüldüğü üzere, piyasa ekonomisi ahlaki bir sivil düzen içinde şekillenmiş, dayanışma esasına dayanan bir toplumsal kurum olarak anlam kazanmıştır (Derici Temel, 2020: 230).

Marx'a göre sivil toplum, devletten bağımsız bir alan değil; kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu ekonomik zemindir. Bu yapı, hukuku, siyaseti ve kültürü belirleyen altyapıyı oluşturur ve burjuvazinin sınıf hâkimiyetini sürdürmesine hizmet eder (Zaâtût ve Dayf, 2018: 40).

Marx'ın yaklaşımında sivil toplum, devletin üstyapısını şekillendiren sosyo-ekonomik temeldir. Devlet, egemen sınıfın çıkarlarını yansıtır ve faaliyetlerini bu doğrultuda biçimlendirir. Sivil toplum, özellikle 18. yüzyılda burjuvazinin yükselişiyle gelişmiş; üretim güçlerinin belli bir aşamasında bireyler arası maddi ilişkileri kapsayan tarihsel bir toplumsal aşama olarak görülmüştür (Özkul, 2017: 18).

Rousseau ise, sivil toplum kavramını, "egemenliğe sahip bir toplum; yönetenler ile yönetilenlerin örtüştüğü, genel iradenin şekillendirilebildiği bir yapı" olarak tanımlamaktadır. Bu anlayışa göre sivil toplum, halkın kolektif iradesini yansıtan ve bireylerin ortak çıkarlarını esas alan bir siyasi birliktir (El-Ayaşi Unsur, 2019: 65).

Montesquieu'ya göre, sivil toplum yalnızca bireylerden ibaret değildir; aynı zamanda iktidar tarafından tanınan ve yönetenlerle yönetilenler arasında denge sağlayan ara kurumlara dayanır (Şahata Saafan, 2015: 703). Ona göre kanunlar, sivil toplumun varlığını güvence altına alan temel unsurdur. Bireyler, adaletin tesisini ve

özgürlüğün korunmasını sağlayan yasal güvence karşılığında doğal özgürlüklerinin bir kısmından feragat ederler. Böylelikle devlet ile toplum arasındaki ilişki düzenli bir çerçeveye oturur (Şahata Saafan, 2015: 703).

Literatürde sivil toplumun devletin dışında konumlandığı konusunda genel bir kabul olsa da kapsamı ve sınırları konusunda tam bir uzlaşma yoktur. Günümüzde hâkim görüş, sivil toplumun ekonomik alanı içermediği yönündedir. Ancak Ernest Gellner, bu anlayıştan ayrılarak sanayi çağında devletten bağımsız bir sivil toplumun esasen ekonomik alanda varlık gösterebileceğini ileri sürmektedir (Aslan, 2010: 263).

Sivil toplum; gönüllülük esasına dayanan, devletten bağımsız ve özel alan ile devlet arasında aracılık rolü üstlenen kurumlu bir yapıdır. Toplumsal sorunlara çözüm üretmeye aktif biçimde katılır, siyasi aktörleri politika geliştirmeye teşvik eder ve demokratik kültürü destekler. Bu bağlamda, sivil toplum hem sorunların çözümünde etkin bir aktör olarak görülmekte hem de bireylerin katılımını ve toplumsal gruplar arasında hoşgörüyü güçlendirmektedir (Uluç, 2013: 400).

Sivil toplum; kurumlu yapılar, sosyal hareketler, düşünce kuruluşları, sendikalar ve meslek birliklerinden oluşan geniş bir toplumsal alandır. Günlük ihtiyaç ve hukuki düzenlemelerin ötesinde, entelektüel, dini ve ahlaki yaşamı da kapsar. İknâ mekanizmalarıyla toplumu etkilerken, devletin siyasal toplumu ise baskı araçları ve yaptırımlarla varlığını kabul ettirmeye çalışır (Çiftçi, 2012: 5).

Sivil toplum kavramının ne anlama geldiği, tanımlarındaki farklılıklar ve tarihsel gelişimi incelendikten sonra, sivil toplum ile devlet arasındaki ilişki hakkında birçok tartışma ve fikir ayrılığı olduğu görülmektedir (Gözler, 2020: 4).

Sivil toplum ile devlet arasındaki ilişki hem kalkınma hem de demokrasinin güçlenmesi açısından önem taşımaktadır. Bu ilişki, vatandaşlara katılım olanağı sağlayarak onların devlet politikaları üzerinde etkili rol üstlenmelerine imkân verir. Katılımın kaynağı ise vatandaşların sahip olduğu haklar, özgürlükler ve vatandaşlık bilincidir (Ünalp Çepel, 2017: 45).

Devlet ile sivil toplum arasındaki ilişki durağan değildir; tarihsel ve siyasal dönüşümlere bağlı olarak farklı biçimlerde açıklanmaktadır. Bazı yaklaşımlara göre sivil toplum, gönüllülük ve çoğulculuk esasına dayanan, devletin hegemonyasını sınırlayan bağımsız bir güçtür. Buna karşılık devlet, kamu yararını ve toplumsal adaleti sağlamakla yükümlüdür (Hasan, 2017: 12). Bu çerçevede sivil toplumun amaçlarının devletin hedefleriyle örtüşmesi zorunlu değildir; anayasa ve yasalar bireylerin katılım özgürlüğünü güvence altına alarak onların çıkarlarını demokratik bir ortamda dile getirmelerine olanak tanır (Çekin, 2013: 27).

Öte yandan “ortaklaşmacı model”, devlet ile sivil toplumun kamu hizmetleri ve demokratik uygulamaların güçlendirilmesi konusunda rol paylaşımına dayanmaktadır. Bu model, kamu yönetiminin yalnızca bürokrasiyle sınırlı kalamayacağını; aksine, modern toplumların karmaşık yapısı nedeniyle devletin sivil toplum kuruluşlarıyla iş birliğine ihtiyaç duyduğunu göstermektedir (Fetiha, 2022: 27). Böylece devlet otoritesinin belirli ölçüde paylaşılması, kamu hizmetlerinin daha katılımcı, etkin ve topluma duyarlı biçimde yürütülmesini mümkün kılar (Çekin, 2013: 28).

Ayrıca, “muhalafet modeli” otoriter rejimlerde sivil toplumun devlet karşısında muhalif bir nitelik kazanmasını ifade etmektedir. 1980’lerin sonlarında Doğu Bloku’nda yaşanan gelişmeler, devleti destekleyen anlayıştan ziyade, devlete karşı konumlanan sivil toplum modellerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunun başlıca nedeni, devlet ile sivil toplum arasında etkin bir etkileşim mekanizmasının bulunmamasıdır (Çekin, 2013: 27).

Bunlara ek olarak, “ulusal mekanizmalar yaklaşımı”, sivil toplumu hesap verebilirlik ve şeffaflığın sağlanmasında temel bir aktör olarak görmektedir. Bu yaklaşım, hakların korunması ve karar alma süreçlerine vatandaşların katılımının güvence altına alınabilmesi için devlet ile sivil toplum arasında iş birliğinin gerekliliğini vurgular (APT, 2008: 5).

Amerika bağlamında ise Tocqueville’den esinlenen “destekleyici model”, karşılıklı sorumlulukların ve toplumsal bağların inşasına odaklanmakta, bireysel

katılımı teşvik ederken toplumsal uyumu güçlendiren demokratik bir yaşamın temel dayanaklarını ortaya koymaktadır (Çekin, 2013: 27).

“Sivil toplum ile devlet arasındaki ilişkinin sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilmesi için hem devletin hem de sivil toplumun birtakım özellikler içermesi gerekmektedir. Her şeyden önce, devletin hukuk ilkeleri içinde faaliyet göstermesi gerekmektedir (Uluç, 2013: 401). Hukuk devleti sayesinde, devletin sosyal, ekonomik ve siyasal alanda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları arasındaki rekabete müdahale etme riski önlenmiş olur. Aksi takdirde, devletin sivil toplum alanına kayırcı müdahalesi, sivil toplumda var olan doğal dengeyi bozar” (Uluç, 2013: 401).

Sivil toplum kuruluşları, devletin dışında kurumsallaşan, kâr amacı gütmeyen ve gönüllülük esasına dayanan yapılardır. Bu kuruluşlar, toplumsal sorunların çözümünde önemli roller üstlenmekte; sosyal hizmetler sunmakta, kaynakları harekete geçirmek suretiyle bireyleri ortak hedefler etrafında birleştirmekte ve demokratik kurumların güçlenmesine katkıda bulunmaktadır (Sezik, 2019: 120). Özellikle eğitim, sağlık, çevre koruma, insan hakları, kadın ve çocuk hakları gibi alanlarda yoğunlaşan Sivil toplum kuruluşları, projeler ve kampanyalar yoluyla toplumsal farkındalık yaratmakta ve değişim sağlamayı amaçlamaktadır (Tutar ve Çaylak, 2013: 14). Bunun yanı sıra, bilimsel araştırmalar yapmakta, devlet kurumlarıyla iş birliği içinde toplumsal ihtiyaçlara yönelik çözümler üretmekte ve bağışlar ile gönüllülük temelinde sürdürülebilirliklerini sağlamaktadırlar (Çuhadar, 2020: 139).

Son yirmi yıl içerisinde, sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri ve kurumsal gelişimleri uluslararası, ulusal ve yerel düzeyde belirgin bir şekilde artış göstermiştir. Bu süreçte, sivil toplum kuruluşlarının toplumsal ilerleme ve yeniden yapılanma süreçlerinde kilit aktörler arasında yer aldığı anlaşılmıştır (Yılmaz, 2018: 255). Genellikle kâr amacı gütmeyen, gönüllülük esasına dayalı veya benzeri kavramlarla tanımlanan bu kuruluşlar, tüm terminolojik farklılıklara rağmen, “kendi hak ve çıkarlarını savunan, bunları geliştirmeye çalışan ve aynı zamanda toplumda marjinal konumda bulunan grupları destekleyen ya da onlar adına faaliyet yürüten bireylerin oluşturduğu yapılar” olarak değerlendirilmektedir (Yılmaz, 2018: 255).

Sivil toplum kuruluşlarının kökleri, temel insani ihtiyaçlara örneğin yardım, yoksullara destek ve dezavantajlı gruplara yönelik dayanışma gibi cevap olarak ortaya çıkan eski toplumsal dayanışma biçimlerine ve gönüllü girişimlere kadar uzanmaktadır. Akrabalık bağları, köy ve mahalle ölçeğindeki iş birlikleri ile dini ve hayırsever faaliyetler, sivil nitelikli kurumsallaşmanın ilk nüvelerini oluşturmuştur (Kastrati, 2016: 65).

Ortaçağda ise esnaf loncaları, tarikat yapıları ve geleneksel eğitim kurumları, devlet otoritesinden bağımsız toplumsal kurumsallaşmanın öncülleri olarak işlev görmüş; üyelerinin çıkarlarını savunmuş ve zayıf gruplara destek sağlamıştır (Calhoun, 2001: 1901).

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa’da yaşanan büyük dönüşümlerle birlikte, özellikle liberal düşüncenin yükselişi ve “toplum sözleşmesi” kavramının gelişimiyle, sivil toplum kuruluşları, devlet ile birey arasında bağımsız bir aktör olarak öne çıkmıştır. Bu dönemde özgürlük, siyasal temsil ve toplumsal katılım düşünceleri ön plana çıkmış; bunun sonucu olarak kamusal meselelerle ilgilenen dernekler ve kültürel kulüpler kurulmuştur (Edwards, 2004: 2).

18. yüzyılda sivil toplum kuruluşlarının biçimsel çeşitliliği ve işlevleri küresel ölçekte genişlemiştir. Bu kuruluşlar demokrasinin güçlendirilmesinde, insan haklarının savunulmasında ve karar alma süreçlerine katılımında merkezi bir rol üstlenmiştir. Tarihsel gelişim, bu kuruluşların etkinliğinin, özerkliklerini koruma, güçlü ittifaklar kurma ve geniş toplumsal tabanları seferber etme kapasitelerine bağlı olduğunu ortaya koymaktadır (Bromley ve Schofer ve Longhofer, 2018: 3). Tarihsel süreç aynı zamanda, devletin zayıfladığı veya çöktüğü dönemlerde sivil toplum kuruluşlarının temel hizmetleri üstlendiğini ve dezavantajlı grupları desteklediğini göstermektedir (OECD, 1998: 22).

19. yüzyılda ise hayır dernekleri, işçi sendikaları ve yeni toplumsal hareketler, sosyal adaleti desteklemede, işçi sınıfının sömürülmesine karşı mücadelede ve daha geniş siyasal hakların talep edilmesinde önemli roller üstlenmiştir (Egholm, 2019: 7).

20. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan demokratikleşme dalgaları, siyasi sistemlerin reform süreçlerinde sivil toplum kuruluşlarına daha çok başvurmasına yol açmış; ancak bu durum, bazı otoritelerin söz konusu kuruluşları denetim altına alma ya da hareket alanlarını sınırlama girişimlerini de beraberinde getirmiştir (Kastrati, 2016: 66).

Son yıllarda ise küreselleşme ve dijital teknolojilerin yaygınlaşmasıyla sivil toplum kuruluşları yeni bir evreye girmiştir. Bağımsız medya ve sosyal ağlar, toplumsal seferberlik ve kamuoyunu etkileme açısından yeni araçlar sağlamıştır. Bununla birlikte yanlış bilgilerin yayılması, kamu güveninin zayıflaması ve bazı kuruluşların dış finansmana bağımlı hale gelmesi, yerel ihtiyaçlarla tam uyumlu olmayan gündemlerin öne çıkmasına yol açmıştır (Egholm, 2019: 8).

Bütün bu tarihsel gelişim çizgisi, sivil toplum kuruluşlarının yalnızca hayır veya hizmet kurumları olmadığını; aksine toplumların yaşadığı dönüşümleri yansıtan ve onları etkileyen güçlü sosyal ve siyasal aktörler olduğunu göstermektedir. Bu kuruluşlar, halkların kendi kendini kurumsallaşma kapasitesinin, kamusal alana katılımının, otoriterliğe karşı direnişinin ve hakların savunusunun ifadesi olup; demokratikleşme ve reform süreçlerinin vazgeçilmez unsurlarıdır (Boris Dewil, 1997: 3).

1.2. Sivil Toplum Kuruluşlarının Özellikleri ve Temel Unsurları

Sivil toplum kuruluşları, kamusal yaşamın temel dayanaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu kuruluşlar, bireylerin çıkarlarını ifade etmelerine ve toplumsal yarar için çabalarını kurumsallaşmalarına imkân tanıyan bağımsız bir alan oluşturmaktadır. Katılım, demokrasi ve şeffaflık değerlerini güçlendirmelerinin yanı sıra, devlet ile toplum arasında güven inşasına da katkı sağlamaktadırlar. Bu bağlamda, sivil toplum kuruluşlarının etkinliğini anlamak için onların ayırt edici özellikleri ile varlık ve sürekliliklerini şekillendiren temel unsurlarının incelenmesi gerekmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının özellikleri şu şekilde açıklanabilir:

- **Kâr Amacı Gütmemeye:**

Bu kuruluşlar, ortakların veya sahiplerin mali kâr elde etmesi için kurulmaz. Elde edilen gelir, yalnızca faaliyetlerin sürdürülmesi ve toplumsal amaçların gerçekleştirilmesi için kullanılır (Çuhadar, 2020: 141).

- **Gönüllülük:**

Sivil toplum kuruluşlarına katılım, bireylerin kendi iradeleriyle gerçekleşir; yani üyelik ve faaliyetlere katılım zorunluluk değil, gönüllülük esasına dayanır (Yentürk ve Erdoğan, 2020: 9).

- **Özerklik:**

Sivil toplum kuruluşları, hükümetin veya diğer baskı gruplarının doğrudan etkisinden bağımsız olmalıdır. Bu bağımsızlık, kurumların meşruiyetini, eleştirel rolünü ve denetim işlevini sürdürmesi açısından zorunludur (Khader ve Abdullal, 2021: 168).

- **Belirli Konularda Uzmanlaşma:**

Çoğu sivil toplum kuruluşu, insan hakları, çevre, eğitim, sağlık, kadın, insani yardım gibi belirli bir alanda uzmanlaşmak üzere kurulur. Bu, etkinliğinin artmasını sağlarlar (Khader ve Abdullal, 2021: 168).

- **İç Demokrasi ve Katılım:**

Sivil toplum kuruluşlarının, genel kurul, yönetim kurulu ve seçimle göreve gelen liderlik gibi demokratik yapılar üzerine inşa edilmesi beklenir. Ayrıca üyelerin karar alma süreçlerine aktif katılımı sağlanmalıdır (ICSP, 2007: 3).

- **Şeffaflık ve Hesap Verebilirlik:**

Sivil toplum kuruluşları, mali kaynakların kullanımını ve faaliyetlerin yürütülmesinde şeffaf olmalı ve düzenli raporlar sunmalıdır. Bu, güven ve meşruiyetin korunması için elzemdir (Pro Bond Economics, 2021: 1).

- **Kurumsallaşma:**

Etkili olabilmek için sivil toplum kuruluşlarının güçlü bir kurumsal yapıya, profesyonel yönetime, muhasebe sistemine ve stratejik planlara sahip olması gerekir (ICSP, 2007: 3).

- **Ağ Kurma ve İş Birliği:**

Başarılı kuruluşlar, diğer sivil toplum kuruluşları ile, uluslararası kuruluşlarla, bağışçılarla ve gerektiğinde devlet kurumlarıyla iş birliği yaparak bilgi ve deneyim paylaşımında bulunur (Friedrich Ebert Stiftung, 2015: 9).

- **Toplumsal Meşruiyet ve Temsil:**

Bir sivil toplum kuruluşunun etkili olabilmesi için toplum tarafından tanınması, hedeflediği kesimleri temsil etmesi ve onların gerçek ihtiyaçlarına yanıt vermesi gerekir (ICNL, 2009: 3).

- **Sürdürülebilirlik ve Etki:**

Kurumlarına sadece geçici etkinlikler yapması yeterli değildir; uzun vadeli etki yaratabilecek sürdürülebilir stratejilere sahip olmaları gerekir (Melhem, 2017: 3).

Bu özellikler dışında etkili ve sürdürülebilir bir sivil toplum kurumunun inşa edilebilmesi için, bütünlüğünü ve gücünü garanti altına alan birtakım temel unsurlara dayanması gerekir. Bu unsurlar ise aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- **Vizyon, Misyon ve Değerler:**

Kurumun toplum düzeyinde ulaşmayı hedeflediği uzun vadeli tasavvur, mevcut faaliyetlerini ve amaçlarını açıkça belirleyen misyon ve etik ilkeler (adalet, dürüstlük, şeffaflık vb.) kurumsal kimliğin temelidir (WANGO, 2004: 2).

- **Kurumsal Yapı ve Yönetim:**

Genel kurul, yönetim kurulu ve denetim organları gibi kurumsal yapılar; ayrıca iç denetim, muhasebe ve değerlendirme sistemleri etkili bir yönetimin gereğidir (ECNL, 2012: 5).

- **Kaynaklar:**

Sivil toplum kuruluşları hem nitelikli insan kaynağına hem de sürdürülebilir mali kaynaklara (bağış, hibeler, üyelik aidatları vb.) ihtiyaç duyarlar. Ayrıca teknolojik ve lojistik altyapı kurumsal etkinliği artırır (HAD, 2023: 13).

- **Programlar ve Projeler:**

Stratejik planlama çerçevesinde yürütülen projeler; farkındalık kampanyaları, araştırmalar, saha hizmetleri gibi farklı türde uygulamalar sivil toplum kuruluşlarının toplum üzerindeki etkisini artırır (INTRAC, 2012: 3).

- **İzleme ve Değerlendirme:**

Ölçülebilir performans göstergeleri ve düzenli raporlama mekanizmaları, sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinin etkililiğini ve şeffaflığını garanti altına alır (IIED, 2003: 69).

- **İletişim ve Halkla İlişkiler:**

Hem geleneksel medya hem de sosyal medya araçları, kurumların görünürlüğünü artırır; ayrıca paydaşlarla güçlü iletişim kanalları kurmalarına imkân tanır (FES, 2019: 4).

- **Ortaklıklar ve Koordinasyon:**

Yerel ve uluslararası ağlarla kurulan ortaklıklar, etkinin artmasını ve kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlar (Samples, 2004: 1; INTRAC, 2012: 3).

- **Hukuki ve Düzenleyici Meşruiyet:**

Sivil toplum kuruluşlarının ulusal mevzuata uygun olarak tescil edilmesi, vergi ve raporlama yükümlülüklerini yerine getirmesi kurumsal güvenilirliği güçlendirir (ECNL, 2012: 5).

- **Üyelerin ve Toplumun Katılımı:**

Karar alma ve değerlendirme süreçlerine üyelerin ve yerel toplumun dâhil edilmesi, kurumların tabanla bağlarını güçlendirir (FES, 2019: 4).

- **Sürekli Öğrenme ve Kurumsal Gelişim:**

Sivil toplum kuruluşları, eğitim faaliyetleri, tecrübe paylaşımı ve çevresel değişimlere uyum mekanizmaları sayesinde sürekli öğrenme kültürü geliştirir (HAD, 2023: 14).

1.3. Sivil Toplum Kuruluşların Türleri

Sivil toplum kuruluşlarının kurumsal yapı açısından incelenmesi, bu kuruluşların toplumsal hayattaki rol ve işlevlerini anlamak bakımından oldukça önemlidir. Kurumsal yapı yalnızca hukuki veya idari bir form değil, aynı zamanda tarihsel, toplumsal ve siyasal gelişmelerin bir yansımasıdır. Literatürde farklı sınıflandırmalar yapılmış olsa da sivil toplumun özünü oluşturan beş temel kategori öne çıkmaktadır. Bu temel kategori içerisinde, “dernekler, vakıflar, sendikalar ve birlikler, uluslararası sivil toplum kuruluşları ve vakıf sistemine dayalı yapılar” yer almaktadır. Bu kategoriler, toplumların değişen ihtiyaçlarına doğrudan yanıt verirken aynı zamanda hak, kalkınma ve sosyal dayanışma alanlarında kurumsallaşmanın çeşitliliğini de ortaya koymaktadır (Polat ve Şener, 2016: 59 ve STGM, 2023: 9).

1.3.1. Dernekler

Dernekler, en yaygın sivil toplum kurumsallaşma biçimlerinden biridir. Gönüllü üyelik temelinde oluşurlar ve üyelerin belirli bir amacı (hayır, kültür, çevre, insan hakları vb.) gerçekleştirmek üzere bir araya gelmesini sağlarlar. Dernekler, “üyelerin kolektif katılım hakkını kullanarak kamu yararını gerçekleştirmelerine imkân tanıyan kurumsal bir çerçeve” olarak tanımlanmaktadır (El-Cundi, 2017: 22).

Tarihsel olarak, dernekler orta çağda dini topluluklar ve lonca türü zanaatkâr birliklerinden evrilmiştir. Modern anlamda ise 19. yüzyılda Avrupa’da kurumsallaşma ve toplantı özgürlüğünün yasal güvenceye kavuşmasıyla ortaya çıkmıştır. Arap dünyasında ise, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında hayır ve kültür dernekleri devletin yetersiz kaldığı alanları doldurma işlevi görmüştür (Akçeşme, 2013: 204). Örnek olarak, Mısır ve Lübnan’daki İslami hayır dernekleri, Irak Kızılay Derneği (1932), Mağrip bölgesindeki kültür dernekleri verilebilir.

1.3.2. Vakıflar

Vakıflar, geniş üye tabanına dayanmayan; sabit bir sermaye veya vakfedilmiş mal üzerinden faaliyet gösteren kurumlardır. Kalkınma raporlarında “mali kaynak veya vakfedilmiş varlıklar aracılığıyla hayır ve kalkınma faaliyetlerinin sürdürülebilirliğini sağlayan kurumsal yapı” olarak tanımlanır (Alan Enzo, 2008: 3).

İslam dünyasında vakıfların kökleri, 9. yüzyıldan itibaren medreselerin, hastanelerin ve yolların finansmanını üstlenen vakıf sistemine dayanmaktadır. Avrupa’da ise 20. yüzyılda Carnegie ve Ford gibi büyük hayır vakıfları, sanayicilerin toplumsal sorumluluk anlayışıyla kurulmuştur (Fakhry ve Ahmed ve Najam, 2019: 16). Örnek olarak Türkiye’deki eğitim ve sağlık vakıfları, Ford Vakfı ile El Maktum Hayır Vakfı verilebilir.

1.3.3. Sendikalar ve Birlikler

Sendikalar, üyelerinin ekonomik, sosyal ve mesleki haklarını savunmayı amaçlayan mesleki kurumlardır. “Çalışanların kolektif çıkarlarını temsil ederek devlet veya işverenler karşısında müzakere gücü sağlayan yapılar” olarak tanımlanır (Abdulkarim, 2015: 44).

Orta çağ loncaları bu yapının öncülleridir. Sanayi Devrimi sırasında işçilerin ağır koşullar altında kurumsallaşma ihtiyacıyla Avrupa’da 18. yüzyılda modern

sendikalar ortaya çıkmıştır. Arap dünyasında ise 20. yüzyılın başlarında Mısır ve Irak gibi ülkelerde ilk sendikalar kurulmuştur (Pro Bond Economic, 2021: 8). Örnek olarak Irak'taki tabipler ve avukatlar sendikaları, Mısır'daki genel işçi sendikaları, İngiltere ve Fransa'daki işçi sendikaları gösterilebilir.

1.3.4. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları

Uluslararası sivil toplum kuruluşları, ulusal sınırları aşan, insani yardım, insan hakları, çevre ve kalkınma gibi evrensel konularla ilgilenen kurumlardır. Ayrıca “küresel kalkınma ve haklar gündeminin şekillenmesine katkı sağlayan sınır ötesi sivil aktörler” olarak tanımlanır (INTRAC, 2012: 12).

20. yüzyılın başlarında küreselleşmenin hızlanmasıyla ortaya çıkmış, II. Dünya Savaşı sonrası Birleşmiş Milletler'in kurulmasıyla birlikte uluslararası sistemin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Jussi Laine, 2014: 59). Örnek olarak Uluslararası Af Kurumu (Amnesty International), Sınır Tanımayan Doktorlar (Médecins Sans Frontières), Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Federasyonu gösterilebilir.

1.3.5. Vakıf Sistemi

Vakıf, sabit bir malın veya sermayenin (arazi, bina, nakit) devredilemez kılınarak gelirinin sürekli biçimde kamu yararı için kullanıldığı kurumsal yapıdır. “Mali sürdürülebilirliği ve toplumsal dayanışmayı garanti altına alan kâr amacı gütmeyen bir mekanizma” olarak tanımlanır (Haneef, 2018: 71).

İslam dünyasında vakıflar, 7. yüzyıldan itibaren camilerin, 11. yüzyıldan itibaren ise medreselerin (Nizamiye) ve 13. yüzyıldan itibaren hastanelerin (bimaristanlar) finansmanında belirleyici rol oynamıştır. Avrupa'da ise benzeri kurumlar (kilise vakıfları) orta çağda görülse de İslam dünyasındaki kadar sistematik değildir (İbn İshak, 2023: 135). Örnek olarak Bağdat ve Kudüs'te Nizamiye

Medreseleri, Kahire’de Kalavun Bimaristanı, Türkiye’de Diyanet Vakfı ve Körfez ülkelerindeki eğitim-sağlık vakıfları verilebilir.

1.4. Sivil Toplum Kuruluşların Karşılaştığı Sorunlar

Sivil toplum kuruluşları, modern toplumların demokratikleşme, kalkınma ve sosyal dayanışma süreçlerinde vazgeçilmez aktörler olarak görülmektedir. Ancak, bu kuruluşların etkinliklerini sınırlandıran ve uzun vadeli sürdürülebilirliklerini zorlaştıran bir dizi sorunla karşılaştıkları da inkâr edilemez. Bu sorunlar yalnızca kuruluşların iç yapısından değil, aynı zamanda dış çevresel faktörlerden ve toplumsal-kültürel koşullardan da kaynaklanmaktadır.

1.4.1. İç Faktörlerden Kaynaklanan Sorunlar

Sivil toplum kuruluşlarının en önemli zorluklarından bir kısmı kendi iç yapılarından doğmaktadır. Karşılaşılan bu sorunların temelinde “kurumsal kapasite eksikliği, aşırı dış finansman bağımlılığı, şeffaflık ve hesap verebilirlik eksikliği ile rekabet ve bölünme” gibi faktörlerin bulunduğu belirtilebilir.

1.4.1.1. Kurumsal Kapasite Eksikliği

Birçok sivil toplum kuruluşu, profesyonel kadrolara ve stratejik planlama mekanizmalarına sahip değildir. Örneğin, mali raporlama sistemlerinin yetersizliği, insan kaynaklarının gönüllülüğe dayanması ve sürekli kadroların eksikliği, uzun vadeli planların uygulanmasını güçleştirmektedir. Bu durum, sivil toplum kuruluşlarının özellikle büyük ölçekli projelerde veya uluslararası iş birliklerinde yetersiz kalmasına yol açmaktadır (Kalkınma Sürecinde STK’lar, 2020: 32).

1.4.1.2. Aşırı Dış Finansman Bağımlılığı

Ulusal kaynakların sınırlı olması, birçok sivil toplum kuruluşunu yabancı fonlara bağımlı hale getirmiştir. Bu bağımlılık, zaman zaman yerel önceliklerden uzaklaşarak bağışçıların gündemlerine uyum sağlanmasına neden olmaktadır. Böyle bir durum hem bağımsızlık ilkesini zedelemekte hem de toplumsal güveni sarsmaktadır (INTRAC, 2008: 18).

1.4.1.3. Şeffaflık ve Hesap Verebilirlik Eksikliği

Sivil toplum kuruluşlarının meşruiyetinin en önemli dayanaklarından biri şeffaflıktır. Ancak bazı kuruluşlarda mali raporlama, bağışların takibi ve faaliyetlerin değerlendirilmesi yetersiz kalmaktadır. Bu durum, kamuoyunda “kaynakların kötüye kullanıldığı” algısına yol açmakta, sivil toplum kuruluşlarının meşruiyetini zayıflatmaktadır (El-Cundi, 2017: 134).

1.4.1.4. Rekabet ve Bölünme

Sivil toplum kuruluşları arasında iş birliği yerine rekabetin hâkim olması, ortak hedeflere ulaşmayı güçleştirmektedir. Özellikle finansman için yarışma, kurumlar arasında parçalanmaya yol açmakta ve toplumsal etkinin azalmasına sebep olmaktadır. Bu durum sivil toplum kuruluşlarının politika yapıcılar nezdindeki güvenilirliğini de zedelemektedir (Milhem, 2018: 9).

1.4.2. Dış Faktörlerden Kaynaklanan Sorunlar

Sivil toplum kuruluşlarının karşılaştığı sorunların bir diğer boyutu, devlet politikaları, hukuki çerçeveler ve güvenlik koşullarıyla ilgilidir.

1.4.2.1. Hukuki ve Siyasi Kısıtlamalar

Bazı ülkelerde sivil toplum kuruluşlarının kurulması, kayıt altına alınması veya finansmana erişimi ciddi sınırlamalara tabidir. Bu sınırlamalar, hükümetlerin sivil alanı kontrol etme eğiliminden kaynaklanmaktadır. Özellikle otoriter rejimlerde sivil toplum kuruluşları “potansiyel muhalif” olarak görülmekte ve faaliyetleri ya engellenmekte ya da sıkı denetime tabi tutulmaktadır (ICNL, 2017: 6).

1.4.2.2. Demokratik Ortamın Zayıflığı

Demokratik değerlerin zayıf olduğu veya kurumsallaşmadığı ülkelerde, sivil toplum kuruluşlarının karar alma süreçlerine katılımı oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda, sivil toplum kuruluşları genellikle devletin politikalarını sorgulayan unsurlar olarak görülmekte ve ortak çalışma zemini daralmaktadır (INTRAC, 2008: 22).

1.4.2.3. Güvenlik Sorunları

Savaş, çatışma ve siyasi istikrarsızlık ortamlarında sivil toplum kuruluşlarının çalışmaları büyük risk altına girmektedir. Örneğin, Ortadoğu'daki bazı ülkelerde sivil toplum kuruluşu çalışanları tehditlere maruz kalmakta, ofisleri kapatılmakta veya fiziksel saldırılara uğramaktadır. Bu durum, projelerin yarıda kalmasına veya tamamen iptal edilmesine neden olmaktadır (Milhem, 2018: 12).

1.4.2.4. Yerel Finansman Eksikliği

Yurt içi kaynakların sınırlı olması, sivil toplum kuruluşlarının sürdürülebilirliğini tehlikeye atmaktadır. Ulusal bağış kültürünün yeterince gelişmemiş olması, sivil toplum kuruluşlarının uzun vadeli planlar yapmasını zorlaştırmakta, bu da onları dış finansmana daha bağımlı kılmaktadır (Kalkınma Sürecinde STK'lar, 2020: 36).

1.4.3. Sosyo-Kültürel Sorunlar

Sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini sınırlayan bir diğer faktör de toplumun kültürel yapısı ve sosyal algılarıdır.

1.4.3.1. Toplumsal Farkındalık Eksikliği

Pek çok toplumda sivil toplum kuruluşları yalnızca hayır işleriyle özdeşleştirilmekte, onların demokratikleşme, hak savunuculuğu ve politika geliştirme işlevleri göz ardı edilmektedir. Bu algı, sivil toplum kuruluşlarının geniş kitleler nezdinde destek bulmasını zorlaştırmaktadır (El-Cundi, 2017: 145).

1.4.3.2. Güven Eksikliği

Bazı sivil toplum kuruluşları, “dış aktörlerin aracı” veya “yabancı fonlara bağımlı” kurumlar olarak algılanmakta, bu da onların yerel meşruiyetini ciddi biçimde zayıflatmaktadır. Güven eksikliği, sivil toplum kuruluşlarının toplumsal mobilizasyon kabiliyetini kısıtlamaktadır (INTRAC, 2008: 25).

1.4.3.3. Kültürel Direnç

Özellikle kadın hakları, azınlıkların korunması veya çevre sorunları gibi konular, geleneksel değerlerle çatıştığında toplumsal direnişle karşılaşmaktadır. Bu durum, sivil toplum kuruluşlarının projelerinin uygulanabilirliğini azaltmakta ve zaman zaman sert tepkilere yol açmaktadır (Milhem, 2018: 14).

Bu bağlamda sivil toplum kuruluşlarının karşılaştığı zorluklar değerlendirildiğinde bu sorunların çok boyutlu ve yalnızca içsel kapasite sorunlarından değil, aynı zamanda siyasal, hukuki, güvenlik ve kültürel faktörlerden kaynaklandığı görülmektedir. Bu nedenle, sivil toplum kuruluşlarının daha etkili olabilmeleri için

hem iç kapasitelerini güçlendirmeleri hem de dış çevreyle ilişkilerinde bağımsızlık, şeffaflık ve güven temelinde hareket etmeleri gerekmektedir.

1.5. Sivil Toplum Kuruluşlarının Roller ve İşlevleri

Sivil toplum kuruluşları, çağdaş toplumsal ve siyasal yapının temel sütunlarından birini temsil etmekte; toplumun devlet dışı alanlarda kurumsallaşma ve inisiyatif geliştirme kapasitesini yansıtmaktadır. Bu kuruluşlar, kamu yararına hizmet eden gönüllü ve bağımsız yapılar olarak tanımlanmakta; siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve insani alanlarda faaliyet göstermektedir. Günümüzde, demokrasi ile sürdürülebilir kalkınmayı güçlendirmede üstlendikleri çok boyutlu roller giderek daha belirgin hale gelmiştir. Bu roller aşağıdaki başlıklar altında incelenebilir.

1.5.1. Siyasal ve Kurumsal Rol

Sivil toplum kuruluşları, siyasal karar alma süreçlerinin şekillendirilmesi ve demokratik hesap verebilirliğin güçlendirilmesinde etkin bir sorumluluk üstlenmektedir. Yasama faaliyetlerine katılım, yürütme organı üzerinde baskı oluşturma ve seçim süreçlerinin denetlenmesi bu kapsamda öne çıkan alanlardır (Mumtaz Jahan, 2021: 44).

Örneğin Irak'ta faaliyet gösteren "Temmuz Sosyal Gelişim Derneği", 2005 yılından itibaren Irak seçimlerini izlemekte; binlerce yerel gözlemci görevlendirmekte ve seçim süreçlerinin şeffaflığına ilişkin kapsamlı raporlar yayımlamaktadır. Türkiye'de ise "Oy ve Ötesi Derneği", 2014 yılından bu yana seçimleri takip etmekte ve bağımsız denetim raporları yayımlayarak seçmenlerin siyasi sürece güvenini artırmaktadır.

1.5.2. Sosyal ve Kalkınmacı Rol

Sivil toplum kuruluşları, devletin tek başına karşılamakta zorlandığı temel hizmetlerin sunumunda tamamlayıcı bir işlev görmektedir. Sağlık, eğitim ve insani yardım gibi alanlarda faaliyet göstermekte; ayrıca dezavantajlı grupların güçlendirilmesine katkıda bulunmaktadır (Asma ve Arbia ve Awad, 2022: 4).

Suriye’de faaliyet gösteren Mülhem Gönüllü Ekibi, (Molham Voluntary Team) 2012 yılından itibaren savaş mağduru sivillere yönelik insani yardım organizasyonu yürütmektedir. Özellikle gıda ve barınma yardımları, yetim çocukların desteklenmesi, eğitim bursları ve sağlık projeleri ile öne çıkmaktadır. Ekibin çalışmaları yalnızca acil yardım sağlamayı değil, aynı zamanda yerel kalkınmaya katkı sunarak dezavantajlı grupların sosyal hayata yeniden kazandırılmasını da hedeflemektedir. Bir başka örnek olarak “Irak Kızılayı”, COVID-19 pandemisi süresince tıbbi ve gıda yardımları dağıtmış; ayrıca 2019’daki sel felaketinden etkilenenlere yönelik acil yardım programları yürütmüştür.

1.5.3. Kültürel ve Değer Odaklı Rol

Sivil toplum kuruluşlarının önemli işlevlerinden biri de demokratik değerlerin, hoşgörünün ve toplumsal çeşitliliğin yönetilmesinin desteklenmesidir. Bu bağlamda, sivil toplum kuruluşları seminerler, konferanslar ve kültürel etkinlikler aracılığıyla çoğulculuğun pekişmesine katkıda bulunmaktadır (Matyushkina, 2023: 2). “Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği”, 1959 yılından itibaren düzenlediği kültürel ve edebi faaliyetlerle ifade özgürlüğünü desteklemekte ve toplumsal çoğulculuğa rağmen ulusal kimliğin güçlenmesine hizmet etmektedir. Bir başka sivil toplum kuruluşu olan “Ettijahat Kuruluşu” (Lübnan), sanat ve kültürü toplumsal değişim araçları olarak kullanmakta; özellikle kriz dönemlerinde katılım ve açıklık değerlerinin güçlenmesini hedeflemektedir.

1.5.4. Ekonomik Rol

Sivil toplum kuruluşları, ekonomik kalkınmaya doğrudan katkıda bulunarak küçük işletmeleri desteklemekte, mesleki eğitim programları düzenlemekte ve kalkınma politikalarının şekillendirilmesine katkı sunmaktadır (Banks ve Hulme, 2013: 2).

Yemen’de faaliyet gösteren “Tamkeen Vakfı”, özellikle kadınlara yönelik mikro kredi programları başlatmış; yoksul aileler için gelir getirici projelerin hayata geçirilmesini sağlamıştır. Yine, Türk Kızılayı, küçük ölçekli projelerin finansmanını üstlenmekte; mültecilere ve yerinden edilmiş kişilere mesleki eğitim imkânları sağlayarak sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmaktadır.

1.5.5. Kamuoyu Oluşturma Rolü

Sivil toplum kuruluşları, farkındalık kampanyaları, periyodik raporlar ve medya çalışmaları aracılığıyla kamuoyunun şekillenmesinde belirleyici bir aktör konumundadır (ESCWA, 2005: 1).

Örneğin, “Human Rights Watch”, insan hakları alanında yayımladığı yıllık raporlarla dünya çapında hükümetler üzerinde baskı oluşturmakta ve uluslararası kamuoyunu harekete geçirmektedir. “Uluslararası Şeffaflık Derneği” (Transparency International) ise, her yıl yayımladığı Yolsuzluk Algı Endeksi (CPI) ile küresel ölçekte siyasal ve medyatik tartışmalara yön vermektedir.

Yukarıda sunulan örnekler, sivil toplum kuruluşlarının rollerinin salt teorik bir çerçeveden ibaret olmadığını; bilakis somut girişimler ve projeler aracılığıyla hayata geçirildiğini göstermektedir. Seçim süreçlerinin denetlenmesinden sosyal hizmetlerin sunumuna, kültürel etkinliklerden ekonomik kalkınmaya, kamuoyu oluşturma faaliyetlerinden politik baskı mekanizmalarına kadar farklı alanlarda aktif rol üstlenen bu kuruluşlar, demokratikleşme ve sürdürülebilir kalkınmada stratejik bir ortak konumundadır. Ancak, bu rollerin etkinliği büyük ölçüde yasal ve siyasal ortamın

elverişliliğine, kurumsal kapasiteye, toplumsal güvene ve sürdürülebilir finansman kaynaklarının mevcudiyetine bağlıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

İRAK CUMHURİYETİ'NDE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

2.1. Irak Cumhuriyeti

Çalışmanın bu bölümünde, Irak Cumhuriyeti hakkında kapsamlı bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır. Sivil toplum kuruluşlarının Irak Cumhuriyeti'ndeki durumunu anlamak için temel oluşturan bu çerçeveye; ülkenin coğrafi konumu ve stratejik önemini, tarihsel ve siyasal gelişimini, demografik ve toplumsal yapısını, bunun yanı sıra ekonomik durumunu ve idari-siyasal sistemini incelemektedir.

2.1.1. Irak Cumhuriyeti'nin Coğrafi Konumu ve Stratejik Önemi

Irak Cumhuriyeti, Orta Doğu'nun merkezinde yer almakta olup, Asya ile Arap dünyası arasında stratejik bir köprü konumundadır. Ülkenin yüzölçümü yaklaşık 438.320 km²'dir. Kuzeyde Türkiye, doğuda İran, güneyde Kuveyt ve Suudi Arabistan, batıda Ürdün ve Suriye ile komşudur. Ayrıca ülkenin güneydoğusunda Basra Körfezi'ne kısa fakat stratejik bir kıyı şeridi bulunmaktadır (Metz, 1990: 45).

Irak topraklarından geçen Dicle ve Fırat nehirleri, tarih boyunca ülkenin ekonomik, kültürel ve siyasal gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu iki nehir arasındaki Mezopotamya ovası, insanlık tarihinin en eski medeniyetlerinin doğduğu yer olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Irak'ın jeostratejik konumu, yalnızca doğal kaynaklar açısından değil, aynı zamanda bölgesel ve küresel dengeler açısından da büyük önem taşımaktadır (FAO, 2008: 3).

2.1.2. Tarihsel ve Siyasal Arka Plan

Irak toprakları, insanlık tarihinin en eski uygarlıkları olan Sümer, Asur ve Babil medeniyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Daha sonra Pers, İslam ve Osmanlı imparatorluklarının egemenliğinde kalmıştır. Osmanlı döneminde Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinden oluşan bir yönetim sistemi bulunmaktaydı (Metz, 1990: 46).

2003 ABD müdahalesi sonrasında Saddam Hüseyin rejimi devrilmiş, devlet kurumları yeniden yapılandırılmış ve 2005 Anayasası ile federal parlamenter sisteme geçilmiştir. Bu dönüşüm, ülkenin siyasi, idari ve toplumsal yapısında köklü değişimlere yol açmıştır (Hussein, 2025: 22).

2.1.3. Demografik ve Sosyal Yapı

Irak toplumu çok etnili, çok mezhepli ve çok dinli bir yapıya sahiptir. Nüfusun çoğunluğunu Araplar oluşturmakla birlikte, Kürtler, Türkmenler, Hristiyanlar, Ezidiler ve Sabi-Mandailer gibi azınlık gruplar da önemli bir yer tutmaktadır (Minority Rights Group, 2023: 5).

Bu toplumsal çeşitlilik, ülkenin siyasi temsiline, kaynakların dağılımına ve toplumsal ilişkilerin doğasına doğrudan etki etmektedir (Minority Rights Group, 2023: 5).

2.1.4. Ekonomik Durum

Irak ekonomisi büyük ölçüde petrol sektörüne dayanmakta olup, devlet gelirlerinin %90'ından fazlası petrol ihracatından elde edilmektedir. Tarım sektörü tarihsel olarak önemli bir rol oynamasına rağmen, savaşlar, altyapı eksikliği ve çevresel bozulmalar nedeniyle bu pay ciddi şekilde azalmıştır (Ben Josep, 2021: 22).

Ülke, yüksek işsizlik oranları, ekonomik çeşitliliğin eksikliği, yolsuzluk ve dışa bağımlı bir bütçe yapısı gibi kronik sorunlarla karşı karşıyadır. Buna karşın, yüksek

petrol rezervleri sayesinde döviz rezervlerini koruyabilmekte ve para biriminde görece istikrar sağlayabilmektedir (IEN, 2018: 5).

Irak'ın resmi para birimi olan Irak Dinarı (IQD), ülkenin ekonomik egemenliğinin sembolüdür. İlk kez 1932 yılında, İngiliz rupisinin yerine geçerek tedavüle girmiştir. Başlangıçta İngiliz sterlini'ne, 1959'da ise Amerikan dolarına sabitlenmiştir (IMF, 2005: 5).

1990'lı yıllarda uygulanan uluslararası yaptırımlar ve yüksek enflasyon, dinarın değerini ciddi biçimde düşürmüştü; kuzeyde "İsviçre Dinarı", merkezde ise "yerel basım dinar" dolaşımında olmuştur (IMF, 2005: 5). 2003 sonrası dönemde, Irak Merkez Bankası (CBI) tarafından yeni bir para reformu yapılmış ve tek tip Irak Dinarı yeniden piyasaya sürülmüştür. Günümüzde döviz kuru yaklaşık olarak 1 ABD Doları = 1250–1500 IQD aralığında seyretmekte, bu istikrar büyük ölçüde petrol gelirleri ve döviz rezervleri sayesinde korunmaktadır (CBI, 2022).

2.1.5. İdari ve Siyasal Sistem

2005 Anayasası ile Irak, federal parlamenter sistemi benimsemiştir. Yasama organı, halk tarafından seçilen Temsilciler Meclisi'nden (Council of Representatives) oluşmakta; yürütme ise Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakanlar Kurulu tarafından yürütülmektedir (Hussein, 2025: 23).

Anayasa, yetkilerin merkezi hükümet ile bölgesel yönetimler arasında paylaşımını öngörmektedir. Ancak etnik ve mezhepsel temsiliyet esasına dayalı "muhasasa" sistemi, hükümet kurma süreçlerini karmaşıklarıştırmakta ve kamu yönetiminde verimliliği azaltmaktadır. Bu durum, yolsuzluk, bürokratik tıkanma ve siyasal kutuplaşma gibi yapısal sorunları derinleştirmektedir (BTI, 2022: 5).

2.2. Irak Cumhuriyeti'nde Sivil Toplum Kuruluşları ve Tarihi Gelişimi

Irak'taki güvenlik sorunları, siyasi istikrarsızlık ve ekonomik sıkıntılar, sivil toplum kuruluşlarının etkinliğini büyük ölçüde etkilemektedir. Birçok kuruluş kayıt, finansman veya izin süreçlerinde bürokratik engellerle karşılaşmakta, bazıları ise yerel siyasi veya silahlı grupların baskısı altında faaliyet göstermektedir (UNDP, 2022: 1).

Bu koşullar, sivil toplum kuruluşlarının kurumsal kapasitesini ve toplumla olan güven ilişkisini zayıflatmakta, aynı zamanda dış finansman bağımlılığını artırmaktadır. Buna rağmen, bazı güçlü kuruluşlar demokratikleşme, insan hakları ve kalkınma alanlarında önemli katkılar sunmaktadır (UNDP, 2022: 2).

Irak'taki sivil toplum kuruluşlarının gelişimi, Osmanlı döneminin sonlarındaki ilk oluşumlardan başlayarak, monarşi dönemindeki kurumsallaşma sürecine, cumhuriyet döneminde yaşanan kısıtlama ve siyasallaşma evresine ve nihayet 2003 sonrasında ortaya çıkan açıklık ve çoğulculuk dönemine kadar uzanmaktadır. Bu süreçte, sivil toplumun yönünü ve işlevlerini belirleyen siyasal, toplumsal ve hukuksal dinamikler ele alınmakta ve bu dinamiklerin devlet ile toplum arasındaki ilişkilere etkisi vurgulanmaktadır.

2.2.1. Krallık Dönemi (1921-1958)

Irak'ta sivil toplumun kökleri, Osmanlı döneminin sonlarında ortaya çıkan geleneksel toplumsal dayanışma biçimlerine dayanmaktadır. Bu dönemde, sivil faaliyetler daha çok hayır kurumları, vakıflar ve dinî dernekler aracılığıyla yürütülmüş; yoksullara yardım, eğitim kurumlarının desteklenmesi ve şehir hizmetlerinin sürdürülmesi gibi alanlarda yoğunlaşmıştır (el-Ubeydi, 2018: 14).

20. yüzyılın başlarında, özellikle Osmanlı yönetiminin son yıllarında, el-Nahda el-İrakiyye (1912) ve Haris el-İstiklal (1919) gibi derneklerle birlikte ulusal bilinç odaklı kuruluşlar gelişmiştir. Bu yapılar, kültürel faaliyetler yoluyla siyasi farkındalık yaratmayı amaçlamıştır (Irak Kültür Bakanlığı, 2015: 33).

1921’de Irak Krallığı’nın kurulması ile sivil girişimler hukuki bir zemine kavuşmuş, 1922 tarihli 18 Sayılı Dernekler Yasası yürürlüğe girmiştir. Bu yasa; Avukatlar Birliği (1933), Öğretmenler Sendikası (1944) ve Nahda Kadın Derneği (1947) gibi kuruluşların ortaya çıkmasına imkân tanımıştır (el-Ubeydi, 2018: 29).

1930’lu ve 1940’lı yıllarda Bağdat, Basra ve Musul’da çok sayıda kültürel ve mesleki dernek faaliyete geçmiş; bu kuruluşlar modern eğitimin ve toplumsal bilincin yayılmasında önemli rol oynamıştır (Irak Kültür Bakanlığı, 2015: 41).

1922 Yasası, krallık döneminin sonuna kadar yürürlükte kalmış ve derneklerin denetimi İçişleri Bakanlığı tarafından sağlanmıştır. Böylece devlet kontrolü ile toplumsal girişimler arasında sınırlı bir denge kurulmuştur (Beyt el-Hikme, 2009: 21). Bu dönem, Irak’ta kurumlu gönüllülük ve toplumsal sorumluluk kavramlarının geliştiği, sivil toplumun kurumsal temellerinin atıldığı bir süreç olmuştur. Ancak, krallık yönetiminin merkezî yapısı, bu kuruluşların siyasal etkisini sınırlı kılmıştır (el-Ubeydi, 2018: 39).

2.2.2. Cumhuriyet Dönemi (1958-2003)

14 Temmuz 1958 Devrimi’nden sonra Irak’ta devletin ve toplumun yapısında köklü bir dönüşüm yaşanmış ve bu değişim sivil toplum kuruluşlarını doğrudan etkilemiştir. Krallık dönemi yıkılmasıyla kurulan cumhuriyet rejimi, toplumsal yaşamı ulusal birlik ve sosyal adalet ilkeleri üzerine yeniden düzenlemiş, ancak kısa sürede aşırı merkezileşme eğilimine yönelerek sivil toplum kuruluşlarının bağımsızlık alanını daraltmıştır (NDI, 2004: 5).

Cumhuriyetin ilk yıllarında bazı sendika ve derneklerin kurulmasına izin verilmiş olsa da 1960 tarihli 1 Sayılı Dernekler Yasası, bu kuruluşları İçişleri Bakanlığı’nın sıkı denetimi altına almış ve sivil faaliyetleri devletin gözetimi ve güvenlik onayına bağlı hale getirmiştir. Bu durum, sivil toplumun devlet aygıtının bir uzantısı haline gelmesine yol açmıştır (ICNL, 2011: 4).

1968’de Baas Partisi’nin iktidara gelmesiyle, sivil toplum alanı tamamen parti kontrolüne girmiştir. Devlet, Irak Kadınlar Genel Federasyonu, Öğrenci ve Gençlik Birliği, İşçi Sendikaları Federasyonu ve Öğretmenler Ulusal Birliği gibi sözde “Kitle Dernekleri” kurmuştur. Ancak bu yapılar, gerçekte rejimin ideolojik araçları olarak faaliyet göstermiş ve toplumsal alanın siyasallaştırılmasını sağlamıştır (Brookings, 2022: 6).

Irak’ın art arda yaşadığı savaşlar -özellikle Irak-İran Savaşı (1980-1988) ve Körfez Savaşı (1991)- sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinin durmasına yol açmıştır. Devlet kaynaklarını askeri seferberlik ve kriz yönetimine yönlendirmiş; bu da gönüllü çalışmaların büyük ölçüde donmasına neden olmuştur. Gelişme raporlarına göre bu dönemde sivil toplum sektörü önemli ölçüde daralmış, yalnızca devletin sıkı denetimi altında faaliyet gösteren hayır kurumları sınırlı ölçüde çalışabilmiştir (UNDP, 2001: 27).

1990’lı yıllarda uygulanan uluslararası ekonomik yaptırımların ağırlaşmasıyla birlikte, Kürdistan Bölgesi’nde Birleşmiş Milletler ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarının desteğiyle bazı insani yardım girişimleri ortaya çıkmıştır. Bu girişimler, 2003 sonrasında yeniden şekillenecek sivil toplumun ilk çekirdeğini oluşturmuştur. Ancak genel olarak, 2003’e kadar Irak’taki sivil toplum alanı devletin sınırları içinde sıkışmış, bağımsız ve eleştirel rolünü büyük ölçüde yitirmiştir (Alshamary ve Maksoud, 2022: 18).

2.2.3. 2003 Yılından İtibaren Irak Cumhuriyetinde Sivil Toplum Kuruluşları

2003 yılı, Irak’taki sivil toplum tarihinin en kritik dönüm noktalarından birini oluşturmuştur. Bu yıl, uzun yıllar boyunca kamusal alanı tek elde tutan otoriter bir rejimin çöküşünü ve yeni bir açıklık ve çoğulculuk döneminin başlangıcını simgeler. Devletin zayıflaması ve kurumların işlevsizleşmesi sonucunda, sivil toplum kuruluşları toplumsal ve insani alanın temel aktörleri haline gelmiş; sağlık, eğitim ve barınma gibi alanlarda acil yardım hizmetleri üstlenmiştir (NDI, 2011: 5).

Değişimden sonraki ilk yıllarda, kuruluş sayısında dikkate değer bir artış yaşanmıştır. Kısa bir süre içinde binlerce dernek ve vakıf kurulmuş; bu kuruluşlar insan hakları, kadınların güçlendirilmesi, gençlik çalışmaları, seçim gözlemi ve barış inşası gibi çeşitli alanlarda faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu genişleme, toplumun uzun yıllar süren merkeziyetçi denetimden sonra kendi kendini kurumsallaşma kapasitesini yeniden kazanmasının bir göstergesi olmuştur (Alshamary, 2022: 8).

Bu dönemde sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini düzenleyen yeni yasal düzenlemeler yürürlüğe girmiştir. Özellikle 2003 tarihli 45 Sayılı İdari Emir ve 2010 tarihli 12 Sayılı Sivil Toplum Kuruluşları Yasası, sivil kurumların yürütmeden bağımsız hukuki statüye sahip olmasını sağlamıştır. Bu yasa, derneklere yerel ve uluslararası finansman sağlama ve yasal çerçevede özgürce faaliyet yürütme hakkı tanımıştır. Böylece, profesyonel kapasitesi ve idari etkinliği yüksek yeni bir sivil toplum kuşağı ortaya çıkmıştır (ICNL, 2011: 4).

Ayrıca Iraklı kuruluşlar ile uluslararası ve bölgesel kurumlar arasında iş birliği fırsatları artmıştır. Bu iş birlikleri, sivil toplumun kurumsal yapısını güçlendirmiş ve sivil toplum kuruluşlarını acil insani yardımdan sürdürülebilir kalkınma faaliyetlerine doğru yönlendirmiştir (IOM, 2022: 11). Aynı zamanda, yolsuzlukla mücadele, yönetim ve toplumsal adalet alanlarında faaliyet gösteren geniş sivil ağlar ve koalisyonlar ortaya çıkmıştır (Alshamary ve Maksoud, 2022: 19).

Buna rağmen, Irak'taki sivil toplum kuruluşları karmaşık yapısal zorluklarla karşılaşmıştır. Yerel finansman kaynaklarının yetersizliği, dış destek bağımlılığı, bürokratik kısıtlamalar ve çatışma bölgelerine erişim güçlüğü, sivil toplumun hareket alanını daraltmıştır. Ayrıca, siyasal istikrarsızlık ve partilerin etkisi, bazı sivil alanlarda partizanlaşma eğilimini artırmıştır (Ahmied, 2019: 27).

Tüm bu zorluklara rağmen, 2003 sonrası dönem, Irak'ta sivil toplum kuruluşlarının kamu yaşamının temel aktörlerinden biri haline geldiği bir dönem olmuştur. Sivil toplum kuruluşları, demokrasi kültürünün ve toplumsal hesap verebilirliğin güçlenmesine katkı sağlamış, katılım ve çoğulculuk değerlerinin yerleşmesine öncülük etmiştir. Zorluklara rağmen, Iraklı sivil toplum kuruluşları

ulusal düzeyde belirgin bir varlık göstermiş, sosyal ve insani krizlerin çözümünde etkili olmuş ve vatandaş-devlet ilişkilerinde güven köprüleri kurmuştur. Böylece 2003 sonrası dönem, Irak sivil toplumunun nicelik, etki ve yaygınlık açısından yeniden doğuşu olarak nitelendirilebilir (NDI, 2011: 10).

2.3. Irak Cumhuriyeti'nde Sivil Toplum Kuruluşların Rollerini

2003 yılından sonra Irak'taki sivil toplum kuruluşları, yalnızca insani yardım ve hayır faaliyetleriyle sınırlı kalmayıp, demokratik dönüşüm ve modern devlet inşası sürecinin temel aktörlerinden biri hâline gelmiştir. Bu kuruluşların rolleri; “demokrasinin ve vatandaşlık bilincinin güçlendirilmesi, ulusal uzlaşmanın desteklenmesi, hukukun üstünlüğünün pekiştirilmesi, barışın tesis edilmesi, güvenliğin ve istikrarın sağlanması ile sürdürülebilir kalkınmaya katkı” gibi çok boyutlu alanları kapsamaktadır. Bu bölümde, Irak'taki sivil toplum kuruluşlarının siyasal, toplumsal ve kalkınma alanlarındaki başlıca işlevleri analiz edilmektedir.

2.3.1. Sivil Toplum ve Demokrasinin Güçlendirilmesi

2003 sonrası dönemde Irak'ta sivil toplum kuruluşları, demokratikleşme sürecinin temel aktörlerinden biri hâline gelmiştir. Bu kuruluşlar; seçim gözlemi, şeffaflık mekanizmalarının geliştirilmesi, yurttaşların hak ve sorumlulukları konusunda farkındalık oluşturma gibi faaliyetlerle demokratik kültürün yerleşmesine katkı sağlamaktadır. Ayrıca, kamu kurumlarının hesap verebilirliğini artırmak ve vatandaşlarla karar vericiler arasındaki diyalogu güçlendirmek amacıyla politika önerileri üretmektedir. Böylece, demokratik katılım yalnızca seçim süreciyle sınırlı kalmayıp etkin vatandaşlık pratiğine dönüşmektedir (Un Ponte Per, 2024: 10–13).

Örneğin; Temmuz Sosyal Kalkınma Derneği, 2005 yılından bu yana seçim gözlemi alanında faaliyet göstermekte, binlerce yerel gözlemciyle seçim süreçlerinin şeffaflığına ilişkin raporlar yayımlamaktadır. Bu yönüyle Temmuz Sosyal Kalkınma

Derneği, Irak'ta demokratik hesap verebilirliğin güçlendirilmesine önemli katkı sunmuştur (Temmuz Sosyal Kalkınma Derneği, <https://tammuz.org>)

2.3.2. Sivil Toplum ve Ulusal Uzlaşma

Uzun yıllar süren siyasi ve mezhepsel bölünmelerin ardından Irak'taki sivil toplum kuruluşları, ulusal uzlaşma ve toplumsal barışın tesisinde kilit bir rol oynamaktadır. Bu kuruluşlar; topluluklar arası diyalog platformları düzenlemekte, şiddet mağdurlarına psikososyal destek sağlamakta ve yeniden entegrasyon süreçlerine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca kadınların ve gençlerin arabuluculuk girişimlerine dâhil edilmesiyle toplumsal dayanışmanın güçlendirilmesine yardımcı olmaktadır (NDI, 2020: 5-9).

Örneğin; El-Amal Derneği, 2023 yılında Salahaddin ve Ninova vilayetlerinde yürüttüğü “İnsani Güvenlik Projesi” kapsamında, yerel topluluklar arasında güven inşası ve yeniden iş birliği süreçlerini desteklemiştir. Bu faaliyetler, Derneğin Irak'taki uzlaşma ve barış süreçlerinde etkin bir sivil aktör olmasını sağlamıştır (El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>)

2.3.3. Sivil Toplum ve Hukukun Üstünlüğü

Irak'taki sivil toplum kuruluşlarının bir diğer temel işlevi hukukun üstünlüğünü desteklemektir. Bu kuruluşlar, insan hakları ihlallerini izlemekte, yoksul veya dezavantajlı gruplara ücretsiz hukuki danışmanlık hizmeti sunmakta ve yargı bağımsızlığını savunmaktadır. Ayrıca ulusal mevzuatın uluslararası insan hakları standartlarına uyumlaştırılması yönünde farkındalık ve savunuculuk çalışmaları yürütmektedir (Un Ponte Per, 2024: 14-18 ve Mercy Corps, 2019: 10-13).

Örneğin; Hammurabi İnsan Hakları Derneği (HHRO), Irak'taki en etkili insan hakları kuruluşlarından biridir. Azınlıkların haklarının korunması, inanç özgürlüğü ve

adaletin tesisine yönelik hazırladığı yıllık raporlarla tanınmakta; aynı zamanda şiddet mağdurlarına hukuki destek sağlamaktadır (HHRO, <http://www.hhro.org>)

2.3.4. Sivil Toplum ve Barış İnşası

Irak'taki sivil toplum kuruluşları, çatışma sonrası dönemde toplumsal dokunun yeniden inşası ve kalıcı barışın güçlendirilmesi sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu kuruluşlar, yerel arabuluculuk girişimlerini desteklemekte, erken uyarı mekanizmaları kurmakta ve topluluklar arası ilişkileri yeniden tesis etmeye yönelik projeler yürütmektedir. Böylece, şiddet olasılığını azaltan ve sürdürülebilir barışı destekleyen “pozitif barış” yaklaşımını hayata geçirmektedir (IOM, 2018: 10-13 ve NDI, 2020: 8-11).

Örneğin; Irak Barış İçin Kadınlar Kurumu, Bağdat ve Kerkük'te düzenlediği diyalog oturumlarıyla farklı dini ve etnik kökenlerden kadınları bir araya getirerek toplumsal uzlaşya katkı sağlamış, kadınların barış süreçlerindeki arabulucu rolünü güçlendirmiştir (Irak Barış İçin Kadınlar Kurumu, <https://wforp.org>).

2.3.5. Sivil Toplum ve Güvenliğin İle İstikrarın Sağlanması

Bazı bölgelerdeki güvenlik zafiyetleri nedeniyle, sivil toplum kuruluşları insani güvenlik ve yerel istikrarın güçlendirilmesi süreçlerinde tamamlayıcı bir rol üstlenmektedir. Bu kuruluşlar, şiddet ve aşırılıkla mücadele kampanyaları yürütmekte, kriz dönemlerinde insani yardım sağlamak ve çatışmalardan etkilenen bireylere psikososyal destek sunmaktadır. Bu çabalar, topluluk düzeyinde güvenliğin yeniden tesis edilmesine katkıda bulunmaktadır (UNDP, 2022: 9-12).

Örneğin; Irak Kızılay Derneği (IRCS), afet ve çatışma durumlarında insani yardımın öncüsü olmuş, sağlık, gıda ve psikososyal destek programlarıyla yılda on binlerce kişiye hizmet sunmuştur. Kuruluş, güvenliğin sosyal boyutunu güçlendiren insani bir köprü işlevi görmektedir (IRCS, <https://ircs.org.iq>).

2.3.6. Sivil Toplum ve Kalkınma

Günümüzde Irak'taki sivil toplum kuruluşları, insani yardım faaliyetlerinden sürdürülebilir kalkınma odaklı projelere doğru geçiş yapmaktadır. Eğitim, kadınların güçlendirilmesi, genç girişimciliğin teşviki, yoksullukla mücadele ve yerel yönetimlerin kapasite geliştirme programları bu dönüşümün merkezindedir. Ayrıca katılımcı bütçeleme ve vatandaş gazetimi gibi yöntemlerle yerel yönetim süreçlerine halkın dâhil olmasını sağlamaktadır (Alshamary, 2022: 18-22 ve Mercy Corps, 2019: 14-18).

Örneğin; El-Rakeezeh Vakfı, Irak genelinde eğitim, kadın istihdamı, yetim bakımı ve ekonomik kalkınma alanlarında yürüttüğü projelerle, sivil toplumun insani yardımdan kalkınma temelli çalışmalara geçişini temsil eden başarılı bir örnektir (El-Rakeezeh Vakfı, <https://al-rakeezeh.org>).

2.4. Irak Cumhuriyeti'nde Sivil Toplum Kuruluşların Karşılaştığı Zorluklar

Irak'taki sivil toplum kuruluşları, performanslarını ve sürdürülebilirliklerini doğrudan etkileyen karmaşık bir dizi içsel ve dışsal zorlukla karşı karşıyadır. Bu zorluklar, bir yandan kuruluşların kendi yapısal ve kurumsal yetersizliklerinden, diğer yandan da ülkenin siyasal, hukuki ve güvenlik ortamının istikrarsızlığından kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede zorluklar, iç faktörlerden kaynaklanan ve dış faktörlerden kaynaklanan zorluklar olarak iki ana grupta incelenebilir.

2.4.1. Irak'taki Sivil Toplum Kuruluşlarının İç Faktörlerden Dolayı Karşılaştıkları Zorluklar

Irak Cumhuriyeti'nde sivil toplum kuruluşlarının karşılaştığı iç faktörlerden kaynaklanan zorluklar dört ana başlık altında incelenebilir:

- **Kurumsal ve Kurumsal Kapasite Eksikliği:**

Irak'ta bulunan birçok sivil toplum kuruluşu, proje planlama, uygulama, izleme ve değerlendirme konularında gerekli teknik bilgi ve yönetsel becerilerden yoksundur. Bu kuruluşların çoğu gönüllü çabalarla veya bireysel yönetim biçimleriyle faaliyet göstermekte olup, kurumsal yapı ve iç işleyiş açısından zayıf bir konumdadır (IOM, 2022: 11).

- **Dış Finansmana Aşırı Bağımlılık:**

Yerel finansman kaynaklarının zayıflığı ve bağış kültürünün sınırlılığı nedeniyle Irak'taki sivil toplum kuruluşları büyük ölçüde dış yardımlara bağımlı hale gelmiştir. Bu durum, kuruluşların karar alma süreçlerinde bağımsızlıklarını zayıflatmakta ve faaliyetlerini donörlerin önceliklerine göre şekillendirmelerine yol açmaktadır (NDI, 2011: 7).

- **Ulusal Koordinasyon ve Ağ Eksikliği:**

Sivil toplum kuruluşları arasında kurumsal koordinasyonun ve iş birliğinin yetersiz olduğu görülmektedir. Bu durum, kaynakların dağınık kullanılmasına, faaliyetlerin tekrarlanmasına ve ulusal düzeyde güçlü bir temsil mekanizmasının oluşamamasına neden olmaktadır (Alshamary ve Maksoud, 2022: 21).

- **Şeffaflık ve Mali Hesap Verebilirlik Eksikliği:**

Birçok sivil toplum kuruluşu, mali kaynakların yönetiminde ve yıllık raporların kamuoyuna sunulmasında yeterli şeffaflığı sağlayamamaktadır. Bu durum hem kamu güvenini zedelemekte hem de kurumların itibarını olumsuz etkilemektedir (UNDP, 2022: 2).

2.4.2. Irak'taki Sivil Toplum Kuruluşlarının Dış Faktörlerden Dolayı Karşılaştıkları Zorluklar

Irak Cumhuriyeti'nde sivil toplum kuruluşlarının karşılaştığı dışsal zorluklar altı ana başlık altında incelenebilir:

- **Hukuki ve Bürokratik Engeller:**

Her ne kadar 2010 tarihli "12 Sayılı Sivil Toplum Kuruluşları Yasası" sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini yasal zemine oturtmuş olsa da uygulamada karmaşık bürokratik süreçler devam etmektedir. Tescil, lisans yenileme ve raporlama süreçlerinde birden fazla kurumun yetkili olması, sivil toplum alanında istikrarsız bir çalışma ortamı yaratmaktadır (Alshamary ve Maksoud, 2022: 20).

- **Siyasallaşma ve Partizan Baskılar:**

Irak'ta birçok sivil toplum kuruluşu, siyasal kutuplaşma ve partiler arası rekabetin etkisinde kalmaktadır. Bazı siyasi partiler, bu kuruluşları kendi propaganda veya seçim kampanyalarının aracı olarak kullanmakta, bu da sivil toplum kuruluşlarının tarafsızlığını zedelemektedir (Alshamary, 2022: 8).

- **Güvenlik Riskleri ve Saha Erişimi Sorunları:**

2003 sonrası dönemde, terör eylemleri ve iç çatışmalar nedeniyle birçok bölgede güvenlik durumu zayıf kalmıştır. Bu koşullar, sivil toplum kuruluşlarının saha faaliyetlerini sınırlamakta, özellikle kırsal ve çatışma bölgelerine erişimi zorlaştırmaktadır (Mercy Corps, 2019: 9).

- **Devlet Desteğinin Zayıflığı ve Ortaklık Eksikliği:**

Irak'taki devlet kurumları, sivil toplum kuruluşlarını genellikle ikincil veya tamamlayıcı aktörler olarak görmekte; bu kuruluşlarla stratejik düzeyde bir ortaklık ilişkisi kurmamaktadır. Bu nedenle, kamu-özel-sivil iş birliği mekanizmaları oldukça sınırlı kalmakta, devlet desteği zayıf kalmaktadır (NDI, 2011: 9).

- **Ekonomik ve Sosyal Faktörler:**

Ekonomik krizler, yüksek işsizlik oranları ve yaygın yoksulluk, toplumun gönüllülük ve bağış kapasitesini ciddi biçimde sınırlamaktadır. Ayrıca, halkın genelinde sivil toplum kavramına yönelik farkındalık düşük olup, birçok birey sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini siyasi veya mezhepsel çıkarlarla ilişkilendirmektedir (Ahmied, 2019: 25).

- **Toplumsal Güven Eksikliği:**

Kamuoyunda, bazı sivil toplum kuruluşlarının şeffaflık eksikliği veya yolsuzluk iddiaları nedeniyle sivil toplum alanına dair olumsuz bir algı oluşmuştur. Bu güvensizlik, vatandaşların sivil faaliyetlere katılımını azaltmakta ve sivil toplum kuruluşlarının sosyal etki kapasitesini zayıflatmaktadır (UNDP, 2022: 3).

Irak'taki sivil toplum kuruluşlarının karşılaştığı zorluklar hem içsel kurumsal yetersizliklerden hem de dışsal siyasal ve güvenlik koşullarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, sivil alanın güçlendirilmesi için yasal düzenlemelerin iyileştirilmesi, bürokratik engellerin azaltılması, şeffaflık ve hesap verebilirliğin artırılması gerekmektedir. Ayrıca devlet, özel sektör ve sivil toplum arasında etkin bir ortaklık geliştirilmesi, sivil toplum kuruluşlarının demokratikleşme ve kalkınma süreçlerindeki rollerini sürdürülebilir kılacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAK'TA SEÇİLMİŞ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ FAALİYETLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Irak Cumhuriyeti'nde, devlet kurumlarının zayıflığının bıraktığı boşluğu doldurmayı amaçlayan birçok sivil toplum kuruluşunun varlığından söz edilebilir. Bu sivil toplum kuruluşlarının rolleri; insani ve yardım hizmetleri sunmak, demokrasi ve insan hakları kültürünü yaygınlaştırmak, ayrıca kalkınma ve toplumsal güçlendirme alanlarında faaliyet göstermek şeklinde olduğu görülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde, Irak Cumhuriyeti'ndeki sivil toplum kuruluşlarını seçilmiş örnekler üzerinden ele alarak, faaliyetlerini ve projelerini analiz ederek siyasal değişim sonrasındaki dönemde -özellikle 2003 yılı ve sonrası- Irak toplumunun ihtiyaçlarına ne ölçüde yanıt verebildikleri incelenmektedir.

Bu bağlamda çalışmada beş farklı alanda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşu belirlenmiş ve bu sivil toplum kuruluşlarının ne zaman kuruldukları, örgütsel amaçları, kurumsal yapıları ve faaliyetleri incelenerek analiz edilmiştir. Çalışmaya konu olan sivil toplum kuruluşları belirlenirken özellikle web sitesi bulunan, belli büyüklüğe ve kurumsal olgunluğa ulaşmış ayrıca faaliyetlerini kamuoyuyla paylaşan sivil toplum kuruluşları olmasına özen gösterilmiştir. Çalışmada ele alınarak incelenen sivil toplum kuruluşlarının dışında birçok sivil toplum kuruluşunun Irak'ta faaliyet gösterdiği ve çeşitli projeler geliştirerek yürüttüğü unutulmamalıdır. Bununla birlikte Irak'taki tüm sivil toplum kuruluşlarının ele alınarak faaliyetlerinin değerlendirilmesi çalışmanın kapsamı açısından mümkün olmadığından dolayı, çalışmada "Irak Kızılay Derneği, Hammurabi İnsan Hakları Derneği, Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, Irak El-Amal Derneği ve Temmuz Sosyal Gelişim Derneği" belirlenerek incelenmiştir.

3.1. Irak Kızılay Derneği

Irak Kızılay Derneği, 29 Şubat 1932 tarihinde dönemin Bağdat Belediye Başkanı olan Arşid el-Umari'nin girişimiyle kurulmuştur. Umari, o dönemde Irak Krallığı'nın önde gelen yaklaşık 150 seçkin şahsiyetini, düşünürünü ve ileri gelenini bir araya getirerek, gelişmiş ülkelerdeki benzer örneklerden esinlenen insani bir dernek kurma fikrini tartışmaya açmıştır. Bunu takiben, 1 Mart 1932 tarihinde yapılan ilk genel kurul toplantısında derneğin tüzüğünü hazırlamakla görevli bir yönetim kurulu seçilmiştir (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

Dernek, 16 Haziran 1934 yılında Uluslararası Kızıllaç Komitesi tarafından resmen tanınmış, 23 Haziran 1934 yılında ise Uluslararası Kızıllaç ve Kızılay Dernekleri Federasyonu'na üye olmuştur (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

Irak Kızılay Derneği, savaş ve barış dönemlerinde, doğal afetler ya da insan faaliyetlerinden kaynaklanan krizlerde ayırım gözetmeksizin acıları hafifletmeyi amaçlayan, bağımsız ve ulusal bir insani kuruluştur. Derneğin ayırt edici amblemi, yeşil bir çerçeve içinde sağa açık kırmızı hilal olup, hilalin çevresinde Arapça ve İngilizce olarak derneğin adı beyaz renkle yazılmaktadır. Ayrıca gönüllülük ilkesi, derneğin çalışma metodunun temelini oluşturmakta ve Uluslararası Kızıllaç ve Kızılay Hareketi'nin temel insani ilkelerinin somut bir yansıması olarak, herhangi bir maddi kazanç amacı taşımaksızın yürütülmektedir (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

Irak Kızılay Derneği'nin kurumsal yapısı, işlevlerin çeşitliliğini ve rollerin bütünlüğünü yansıtarak insani görevlerini etkin ve verimli bir şekilde yerine getirmesini sağlamaktadır. Irak Kızılay Derneği'nin bünyesinde barındırdığı birimler ve kurumsal yapısı aşağıdaki gibi belirtilebilir (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>):

- **Uluslararası İlişkiler Bölümü:**

Uluslararası İlişkiler Birimi, derneğin yabancı ülkeler ile iletişimini kurup bu ülkelerde derneği temsil etmek; yerel, bölgesel ve uluslararası ortaklarla koordinasyonu sağlayarak derneğin Kızıllaç ve Kızılay Hareketi içindeki konumunu güçlendirme gibi misyonu bulunmaktadır.

- **Medya ve Halkla İlişkiler Bölümü:**

Medya ve Halkla İlişkiler Birimi derneğin iletişim yüzünü oluşturarak; politikalarını ve faaliyetlerini çeşitli medya kanalları aracılığıyla tanıtarak kurumsal imajını pekiştirme görevi bulunmaktadır.

- **Programlar Bölümü:**

Derneğin kalbi konumundadır. Kara mayınları ve patlayıcı kalıntıları hakkında farkındalık yaratma, uluslararası insancıl hukuku tanıtmaya, aile bağlarını yeniden tesis etme gibi alt birimlerin yanı sıra derneğe bağlı hastaneler, sağlık merkezleri ve protez atölyeleri gibi sağlık programlarını içerir.

- **Mali İşler Bölümü:**

Kaynakların verimli kullanımı için bütçe hazırlama ve mali yönetim görevlerini üstlenir.

- **İnsan Kaynakları Bölümü:**

Personel ve gönüllülerin kapasite gelişimiyle ilgilenir; eğitim ve geliştirme programları düzenler, gönüllü çalışmalarını sistematik hale getirir.

- **Planlama, İzleme ve Değerlendirme Bölümü:**

Genel planları hazırlar, uygulamaları takip eder ve çıktıları değerlendirerek stratejik hedeflere ulaşılmasına katkıda bulunur.

- **Lojistik Destek Bölümü:**

Derneğin insani müdahalelerinde gerekli malzemelerin temini, nakliyesi ve depolanmasını sağlayarak hızlı müdahaleyi mümkün kılar.

- **Bilgi Teknolojileri Bölümü:**

Dijital altyapıyı geliştirir ve elektronik sistemlerin bakımını üstlenir; böylece idari ve saha çalışmalarının verimliliğini artırır.

- **Hukuk İşleri Bölümü:**

Ulusal ve uluslararası mevzuatla uyumu denetler; ayrıca sözleşme ve anlaşmaların hazırlanmasını sağlar.

- **İç Denetim Bölümü:**

Mali ve idari süreçleri gözden geçirerek şeffaflık ve hesap verebilirliği güvence altına alır.

- **Koordinasyon ve Takip Bölümü:**

Derneğin farklı bölümleri ile Irak genelindeki şubeleri arasında köprü görevi görerek programların bütüncül bir şekilde uygulanmasını sağlar.

- **Toplumsal Medya Bölümü:**

Farkındalık kampanyaları ve kültürel etkinlikler aracılığıyla topluma doğrudan ulaşır; insani yardım kültürünü ve gönüllülük ruhunu yaygınlaştırır.

3.1.1. Irak Kızılay Derneği'nin Üstlendiği Faaliyet Alanları

Irak Kızılay Derneği'nin saha ve insani programları, acıları hafifletme ve toplumsal dayanıklılığı güçlendirme misyonunun temel dayanağını oluşturmaktadır. Bu programlar, birbirini tamamlayan çeşitli alanları kapsamakta olup şu şekilde özetlenebilir:

- **Savaş Kalıntıları Hakkında Farkındalık Programı**

Irak'ın bazı bölgelerinde mayınlar ve patlamamış mühimmatların oluşturduğu doğrudan tehlike göz önüne alındığında, bu program derneğin en hayati girişimlerinden biridir. Dernek ekipleri, okullarda ve yerel topluluklarda kampanyalar düzenleyerek vatandaşları bu tehlikeler konusunda bilgilendirmekte, korunma yollarını aktarmakta ve yetkili mercilere bildirim yöntemlerini tanıtmaktadır. Bu çalışmalar özellikle çocuklar ve gençler arasında koruyucu bilinci artırmakta ve yaralanma oranlarını azaltmaktadır (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

- **Uluslararası İnsancıl Hukuk Programı:**

Dernek, bu program aracılığıyla uluslararası insancıl hukukun kültürünü yaygınlaştırmayı ve hükümlerini tanıtmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda öğrencilere, sivil toplum kuruluşlarına ve insani çalışanlara yönelik eğitim kursları ve çalıştaylar düzenlenmekte, böylece insan onuruna saygı ve savunmasız grupların korunması teşvik edilmektedir.

- **Aile Bağlarını Yeniden Tesis Etme Programı:**

Bu program, çatışmalar, doğal afetler veya zorunlu göç nedeniyle parçalanmış ailelerin birleştirilmesine yardımcı olmaktadır. Dernek, Uluslararası Kızılhaç Komitesi ile iş birliği yaparak tutuklular ile aileleri arasında mesaj alışverişini kolaylaştırmakta, kayıp kişilerin bulunmasına katkı sunmakta ve aile üyelerinin yeniden iletişim kurmalarına imkân sağlamaktadır. Bu program, insancılık ilkesinin somut bir yansıması olarak derneğin insani taahhüdünü ortaya koymaktadır.

- **Sağlık Programları:**

Sağlık hizmetleri, derneğin öncelikleri arasında başta gelen alanlardan biridir. Dernek, aşağıdaki kurumları içeren bir sağlık ağı işletmektedir:

a) Kızılay Doğum Hastanesi: Kadınlara gebelik ve doğum alanlarında tıbbi hizmet sunmaktadır.

b) Irak Kızılay Genel Cerrahi Hastanesi: İleri düzey cerrahi tedavi imkânları sağlamaktadır.

c) Razi Tıp Kompleksi: Çeşitli branşlarda uzman klinik hizmetleri sunmaktadır.

d) Vasit Doğum Hastanesi: Eyalet düzeyinde sağlık hizmetlerinin kapsayıcılığını güçlendirmektedir.

e) **Protez Atölyesi:** Savaşlar veya kazalar sonucu uzuv kaybına uğrayan kişilere protez temin ederek engelli bireylerin rehabilitasyonuna katkıda bulunmaktadır (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

Ayrıca dernek, toplumun farklı kesimlerini hedef alan ilk yardım eğitim programları düzenlemekte, böylece kazalar ve acil durumlara karşı hazırlık düzeyini artırmaktadır.

- **Afet Müdahale ve İnsani Yardım Programları:**

Dernek, sel, yangın ve iç göç gibi doğal veya insani felaketlerde acil müdahalelerde bulunmakta; gıda, battaniye ve diğer yardım malzemelerini dağıtmaktadır. Bu programlar, hızlı müdahale kapasitesi ve en kırılgan gruplara ulaşma kabiliyetiyle öne çıkmaktadır (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

- **Gönüllülük ve Toplumsal Kapasite Geliştirme Programları:**

Derneğin çalışmaları büyük ölçüde gönüllülere dayanmaktadır. Bu nedenle, gençlere insani yardım, afet yönetimi ve toplumsal liderlik konularında yoğun eğitim programları sunulmaktadır. Böylece gönüllülük kültürü, Irak'ın ulusal kimliğinin ayrılmaz bir parçası olarak güçlendirilmektedir (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

Bu ayrıntılı programlar, derneğin yalnızca geçici girişimler yürütmediğini, aksine sağlık, sosyal, hukuki ve gönüllülük boyutlarını bütünleştiren kapsamlı bir insani strateji benimsediğini göstermektedir.

Irak Kızılay Derneği'nin şubeleri, kurumun insani ve saha çalışmalarının temel dayanağını oluşturmaktadır. Bu şubeler, Bağdat, Basra, Ninova, Kerbela, Necef, Enbar, Diyala, Babil, Zikar, Vasıt, Selahaddin, Kadisiye, Misan, Kerkük, Musenna, Erbil, Duhok ve Süleymaniye dâhil olmak üzere Irak'ın tüm vilayetlerinde yaygın bir

şekilde bulunmaktadır. Bu geniş coğrafi dağılım, derneğin hem doğal afetlerde hem de beşerî krizlerde hızlı bir şekilde müdahale etmesine ve en savunmasız kesimlere doğrudan yardım ulaştırmasına imkân tanımaktadır (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

Şubeler; sağlık programlarının uygulanması, acil yardım faaliyetlerinin yürütülmesi, su ve sanitasyon (WASH) hizmetlerinin sağlanması, ayrıca toplumsal etkinliklerin ve gençler ile kadınlara yönelik güçlendirme programlarının organize edilmesinde merkezi bir rol üstlenmektedir. Aynı zamanda gönüllülük kültürünü pekiştirerek çok sayıda gönüllünün katılımını sağlamaktadır. Bu gönüllüler, özellikle Erbain ziyareti veya İmam Musa el-Kâzım ziyareti gibi büyük dini merasimlerde ve sel ya da çatışma gibi ani krizlerde aktif katkı sunmaktadır (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

Vilayet düzeyindeki şube yapılanması, insani çalışmalarda adem-i merkezîyetçilik ilkesini güçlendirmekte ve hizmetlerin yerel topluluklara hızlı ve etkin bir şekilde ulaşmasını garanti etmektedir. Böylelikle, şube ağı 2003 sonrası dönemde derneğin kurumsal gücünün en belirgin göstergelerinden biri haline gelmiş ve Irak toplumunun artan insani ihtiyaçlarına yanıt verme kapasitesini önemli ölçüde artırmıştır (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

3.1.2. 2003 Sonrası Irak Kızılay Derneği'nin Faaliyetleri ve Etkinlikleri

2003 sonrası Irak'ta devlet kurumlarının zayıflamasıyla birlikte, sivil toplum kuruluşları toplumsal boşluğu doldurmada kritik roller üstlenmiştir. Bu dönemde Irak Kızılay Derneği, ulusal ölçekte en etkin insani yardım kuruluşlarından biri olarak öne çıkmıştır. Savaş, işgal, göç dalgaları ve doğal afetler karşısında dernek, yardım ve koruma alanında yürüttüğü programlarla yalnızca ulusal değil, bölgesel ölçekte de etkili olmuştur. 2024 yılı raporu, 2003 sonrası dönemde derneğin kurumsal kapasitesinin geldiği noktayı ve ulaştığı geniş etki alanını rakamsal verilerle gözler önüne sermektedir.

3.1.2.1. Afet Yönetimi ve İnsani Müdahaleler

2003 sonrası artan insani krizlere yanıt olarak Irak Kızılay Derneği, afet yönetimi kapasitesini geliştirmiştir. 2024 yılında 739.825.000 Irak dinarı tutarında nakdi yardım 7.518 kişiye ulaştırılmıştır. 193.878 kişi gıda ve gıda dışı yardımlardan faydalanmış, 72.527 kişi afet ve iklim değişikliği bilgilendirme faaliyetlerine katılmıştır. Saha değerlendirmeleri ve anketlerden 151.404 kişi yararlanmıştır (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

3.1.2.2. Sağlık ve İlk Yardım Hizmetleri

2003 sonrası güvenlik krizleri ve sağlık altyapısındaki yetersizlikler, Irak Kızılay Derneği'nin sağlık alanındaki rolünü güçlendirmiştir. İlk yardım programları kapsamında 1.757.707 kişi hizmet almış, bunların 1.043.957'si erkek, 713.715'i kadın olmuştur. Dini ziyaretler sırasında, yalnızca 2024 yılında, Erbain'de 1.290.250 kişi ve İmam Musa el-Kâzım ziyaretinde 339.143 kişi sağlık hizmetlerinden yararlanmıştır. Ayrıca 893.039 kişi sağlık bilinçlendirme faaliyetlerinden, 80.029 kişi mobil ve sabit klinik hizmetlerinden faydalanmıştır (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

3.1.2.3. Psiko-sosyal Destek

Savaş sonrası dönemde psikolojik travmaların yoğunluğu, Irak Kızılay Derneği'nin psiko-sosyal destek programlarını hayati kılmıştır. 233.319 kişi (135.552 erkek, 97.767 kadın) destek hizmeti almıştır. 57.250 ev ziyareti, 266 hastane ziyareti ve 154.072 psikolojik ilk yardım hizmeti gerçekleştirilmiştir (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

3.1.2.4. Su ve Sanitasyon (WASH)

2003 sonrası bozulan altyapıya karşı Irak Kızılay Derneği, WASH programlarını yaygınlaştırmıştır. 11 ilde 73 su istasyonu işletilmiş, 500.000 kişiye 107 milyon litre temiz su sağlanmıştır. 3 kuyu aracılığıyla 3,8 milyar litre su çıkarılmış, 33.000 kişiye ulaşılmıştır. Tankerlerle 386.000 litre su dağıtılmış, 373 hijyen kampanyası ile 26.626 kişi, 196 hastalık taşıyıcılarıyla mücadele kampanyası ile 17.562 kişi bilinçlendirilmiştir (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

3.1.2.5. Gençlerin ve Kadınların Güçlendirilmesi

2003 sonrası sivil toplumun yeniden inşasında gençler ve kadınlar temel aktörler olarak görülmüş, Irak Kızılay Derneği bu alanlara özel önem vermiştir. Gençlik kurumu, 145 etkinlik ile 22.912 gence ulaşmıştır. Kadın kurumu ise kalkınma ve farkındalık programlarıyla 2.805 kadını güçlendirmiştir (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

3.1.2.6. Uluslararası Yardım Faaliyetleri

2003 sonrası Irak Kızılay Derneği, yalnızca Irak içinde değil, bölgesel düzeyde de insani yardım aktörü haline gelmiştir. Gazze'ye 1.444 ton gıda, 69,5 ton tıbbi yardım ve 10 milyon litre yakıt ulaştırılmıştır. Lübnan'a 31 ton, Sudan'a ise 55 ton tıbbi yardım gönderilmiştir (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

2003 sonrası Irak'ın zorlayıcı insani ortamında Irak Kızılay Derneği, kapasitesini sürekli geliştirerek 2024 yılı itibarıyla 5 milyondan fazla kişiye ulaşmayı başarmıştır. Bu durum, derneğin yalnızca ulusal düzeyde değil, aynı zamanda bölgesel ölçekte de insani yardım alanında merkezi bir rol üstlendiğini göstermektedir (Irak Kızılay Derneği, <https://ircs.org.iq>).

3.2. Hammurabi İnsan Hakları Derneği

Hammurabi İnsan Hakları Derneği (HHRO), Irak'ta 2003 sonrası ortaya çıkan demokratik dönüşüm sürecinde sivil toplum alanında kurulan en önemli aktörlerden biridir. Derneğin kuruluş fikri, yaz aylarında yaşanan siyasal değişimle birlikte doğmuş, özellikle devlet otoritesinin zayıflaması, güvenlik koşullarının bozulması ve insan hakları ihlallerinin artması, sivil toplumun etkinliğine alan açmıştır. Bu bağlamda, dini ve kültürel azınlıkların maruz kaldığı ihlaller derneğin kurulmasında belirleyici bir etken olmuştur (HHRO, <http://www.hhro.org>).

Derneğin temel kurucuları William Warda ve Pascale Warda olup, onlara insan hakları alanında benzer vizyona sahip bir grup aktivist katılmıştır. İlk saha faaliyetleri, Ekim 2003'te Ninova vilayetinde, Bağdida (Karakuş) merkezli olarak başlamış, eş zamanlı olarak Bağdat ve diğer vilayetlerdeki aktivistlerle koordinasyon sağlanmıştır. Dernek, 1 Nisan 2005'te Bağdat'ta kurucu toplantılarını gerçekleştirmiş ve ardından Irak Bakanlar Kurulu Genel Sekreterliği nezdinde IH71134 numarasıyla resmî olarak sivil toplum kurumu statüsü kazanmıştır (HHRO, <http://www.hhro.org>).

Hammurabi İnsan Hakları Derneği'nin belirlediği amaçlar, insan haklarının korunması ve ihlallerin izlenmesinden toplumsal bilinçlendirmeye kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Dernek, özellikle azınlıklar, kadınlar, çocuklar ve göçmenler gibi kırılgan gruplara odaklanarak saha gözlemleri ve raporlamalar yapmaktadır (HHRO, <http://www.hhro.org>). Bunun yanı sıra, çeşitli atölye çalışmaları, seminerler ve eğitim programları aracılığıyla toplumda insan hakları bilincini yaygınlaştırmakta, kadınların ve gençlerin siyasal ve sosyal hayata katılımını güçlendirmeye çalışmaktadır (Wardah ve Hammurabi, 2019). Ayrıca, Irak'ın uluslararası yükümlülükleri çerçevesinde yasal savunuculuk faaliyetleri yürütmekte ve yasaların uluslararası insan hakları sözleşmeleriyle uyumlu hale getirilmesi için girişimlerde bulunmaktadır (HHRO, <http://www.hhro.org>). Derneğin coğrafi yapılanması da dikkat çekicidir. Bağdat Merkez Ofisi, idari ve koordinasyon faaliyetlerini yürütürken; Ninova şubesi (Bağdida/Karakuş) azınlık haklarının korunmasında öne çıkmıştır. Kürdistan Bölgesi'nde (Erbil ve Duhok) ise 2014 sonrası yaşanan kitlesel göç dalgaları sırasında geniş ölçekli insani yardım programları hayata geçirilmiştir. Ayrıca Kerkük

ve Basra gibi vilayetlerde gönüllüler aracılığıyla faaliyet alanı genişletilmiştir (HHRO, <http://www.hhro.org>).

3.2.1. Hammurabi İnsan Hakları Derneğinin Faaliyetleri (2003-2024)

2003 sonrası dönemde kurulan Hammurabi İnsan Hakları Derneği (HHRO), Irak'ta sistematik hak ihlallerinin belgelenmesi, insani yardım faaliyetlerinin yürütülmesi ve dezavantajlı grupların korunması alanlarında öne çıkan en etkili sivil toplum kuruluşlarından biri hâline gelmiştir. Dernek, çalışmalarında hem niteliksel savunuculuk hem de niceliksel bulgulara dayalı saha verileri üretme yöntemini benimsemiştir.

3.2.1.1. Hak İhlallerinin Raporlanarak Yayınlanması

Hammurabi İnsan Hakları Derneği'nin en önemli faaliyetlerinden biri, her yıl yayımladığı insan hakları raporlarıdır.

- 2016-2017 raporlarında yaklaşık 800 ağır ihlal vakası (cinayet, kaçırma, zorla göç) belgelenmiştir (HHRO, <http://www.hhro.org>).
- 2020 raporunda 420 din ve inanç özgürlüğü ihlali ile 260 kadının aile içi şiddet mağduru olduğu kaydedilmiştir (HHRO, <http://www.hhro.org>).
- 2023-2024 raporunda ise yalnızca 2021 yılında 64.222 aile içi şiddet vakası tespit edilmiş ve mağdurların %72'sini kadınların oluşturduğu bildirilmiştir. Aynı zamanda 2024 yılında yaklaşık 70.000 boşanma vakası kaydedilmiş, bu durumun sosyo-ekonomik istikrarsızlıkla doğrudan ilişkili olduğu vurgulanmıştır.

3.2.1.2. İnsani Yardım Faaliyetleri

Dernek, çatışma ve göç süreçlerinde insani yardım programları yürütmüştür.

- 2014-2017 yılları arasında yaklaşık 25.000 gıda paketi dağıtılmış,
- 15.000'den fazla göçmen ve yerinden edilmiş kişiye sağlık yardımı sağlanmıştır (HHRO, 2016).

Bu faaliyetler, özellikle DEAŞ saldırıları sonrasında ortaya çıkan büyük insani krizlerde hayati bir rol oynamıştır.

3.2.1.3. Azınlıkların Korunması

Hammurabi İnsan Hakları Derneği, Irak'taki azınlık topluluklarının (Hristiyanlar, Ezidiler, Sabiiler, Şebekler vb.) korunmasına özel önem vermiştir.

- 2018 raporunda, 2003 sonrası Hristiyan nüfusunun 1,5 milyondan 400.000'in altına düştüğü kaydedilmiştir (HHRO, <http://www.hhro.org>).
- 2019 raporunda DEAŞ tarafından 3.000'den fazla kadın ve kız çocuğunun kaçırıldığı ve cinsel şiddete maruz kaldığı belgelenmiştir (HHRO, <http://www.hhro.org>).
- 2023-2024 raporunda ise hâlen 200.000 Ezidi'nin yerinden edilmiş durumda olduğu, bunlardan 62.000 kişinin Kürdistan Bölgesi'ndeki kamplarda yaşadığı belirtilmiştir. Ayrıca Irak hükümeti tarafından her aileye verilmesi gereken 4 milyon dinarlık geri dönüş yardımı ödemelerinin durdurulduğu rapor edilmiştir.

3.2.1.4. Kadın ve Gençlerin Güçlendirilmesi

Hammurabi İnsan Hakları Derneği, kadınların ve gençlerin siyasal ve sosyal hayata katılımını artırmak amacıyla çeşitli eğitim programları düzenlemiştir (HHRO, <http://www.hhro.org>). Ancak son raporlarda; kadınların iş gücüne katılım oranının yalnızca %13 olduğu ve parlamento temsil oranının ise %11,7 düzeyinde kaldığı belirtilmiştir. Bu veriler, kadınların siyasal ve ekonomik alanlarda hâlen marjinalleştirildiğini göstermektedir.

3.2.1.5. Hukuki Savunuculuk ve Uluslararası İş Birliği

Hammurabi İnsan Hakları Derneği, Irak'taki ulusal yasaların uluslararası insan hakları standartlarına uyumlu hâle getirilmesi için hukuki savunuculuk faaliyetleri yürütmüştür (HHRO, <http://www.hhro.org>). Ayrıca, “Adalet için Tazminat Koalisyonu” (C4JR) gibi uluslararası ağlarla iş birliği yaparak hem ulusal hem de uluslararası düzeyde etkisini artırmıştır (C4JR, 2020).

2023-2024 raporunda, dernek, özellikle azınlıklara karşı nefret söylemleri konusunda ciddi uyarılarda bulunmuş ve bu tür söylemlerin toplumsal barış için büyük bir tehdit oluşturduğunu vurgulamıştır.

Hammurabi İnsan Hakları Derneği'nin çalışmaları, yardım, savunuculuk, uluslararası iş birliği ekseninde şekillenmiş; dernek, yalnızca hak ihlallerini raporlamakla kalmamış, aynı zamanda sahada insani yardımlarıyla da etkin bir rol üstlenmiştir.

- 800 ihlal vakası (2017),
- 420 din özgürlüğü ihlali ve 260 aile içi şiddet vakası (2020),
- 25.000 gıda paketi ve 15.000 sağlık yardımı (2014-2017),
- 64.222 aile içi şiddet vakası ve 200.000 Ezidi yerinden edilmiş kişi (2023-2024) gibi sayısal bulgular, derneğin Irak'ta 2003 sonrası dönemdeki önemini ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla Hammurabi İnsan Hakları Derneği hem insan haklarının savunulması hem de insani yardımların sağlanması bakımından Irak'ın en etkili sivil toplum kuruluşlarından biri olarak değerlendirilmektedir.

3.3. Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği

Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, modern Irak tarihinin en önemli kültürel kurumlarından biri olarak kabul edilmektedir. Birlik, 7 Mayıs 1959'da Bağdat'ta büyük edebiyatçılar ve düşünürlerin girişimiyle kurulmuştur. Kurucu kadronun

başında Birliğin ilk başkanı olan ünlü şair Muhammed Mehdi el-Cevahiri yer almış, ayrıca Salah Halis, Zünnun Eyyub, Muhammed Salih Bahr el-Ulum, Mehdi el-Mahzumi ve Abdülvehhab el-Beyati gibi Irak kültür hayatının önde gelen isimleri de bu oluşuma katılmıştır. Bu kuruluş, 14 Temmuz 1958 Devrimi sonrasında oluşan çalkantılı siyasi ortamda, yazar ve edebiyatçıları koruyacak ve onların bağımsız sesini temsil edecek kurumsal bir yapıya duyulan ihtiyaçtan doğmuştur (Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, <https://iraqiwritersunion.com>).

Kurulduğu günden itibaren Birlik, kültürel ve toplumsal misyonunu yansıtan bir dizi açık hedef belirlemiştir. Bunların başında, farklı kuşaklardan ve eğilimlerden gelen edebiyatçı ve yazarları desteklemek ve onların yaratıcı faaliyetlerini teşvik etmek gelmektedir. Bunun yanı sıra, Irak edebî mirasının korunması ve ulusal kültürel kimliğin güçlendirilmesi öncelikli amaçlar arasında yer almıştır. Birlik ayrıca, edebî ve eleştirel ürünlerin yayımlanmasına imkân tanıyacak süreli yayınlar ve kültürel platformlar oluşturmayı, Arap dünyası ve uluslararası alanda kültürel ilişkiler geliştirmeyi hedeflemiştir. Bununla birlikte, yazarların maddi ve manevi haklarını savunmak, hukuki koruma sağlamak ve finansal destek sunmak da Birliğin temel amaçları arasında sayılmıştır (Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, <https://iraqiwritersunion.com>).

Birliğin görevleri ve faaliyetleri yıllar boyunca çeşitlenmiş ve Irak kültürel hayatının canlılığını yansıtmıştır. Bu bağlamda, edebî ve kültürel etkinliklerin (sempozyumlar, konferanslar, şiir geceleri, kitap fuarları) düzenlenmesi Birliğin asli görevlerinden biri olmuştur. Ayrıca faaliyetlerini yalnızca Bağdat ile sınırlamamak amacıyla vilayetlerde şubeler açarak etkinliklerin kapsamını genişletmiştir. Üniversiteler ve eğitim kurumlarıyla iş birliği yaparak edebiyat ve eleştiri alanındaki akademik çalışmalara destek vermiştir. Bunların yanı sıra, İttihad Kültür Gazetesi ve özel ekler (örneğin, Kadın Kültür Eki ve Çocuk Kültür Eki) yayımlayarak farklı kitlelere hitap eden yayınlar üretmiştir. Birlik aynı zamanda, Cevahiri ve Beyati gibi önemli şahsiyetlerin anma günlerini düzenli festivaller aracılığıyla yaşatarak Irak'ın edebî ve kültürel hafızasını pekiştirmiştir (Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, <https://iraqiwritersunion.com>). Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği yalnızca bir

mesleki dernek değil; aynı zamanda, 1959'dan itibaren ve özellikle 2003 sonrasında Irak'taki kültürel sivil toplumun en önemli aktörlerinden biri haline gelmiş ulusal bir kurumdur.

3.3.1. Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği'nin Faaliyetleri

Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği'nin 2003 yılı ve sonrası yapmış olduğu faaliyetler değerlendirildiğinde kültürel faaliyetler, çeşitli festival ve organizasyon faaliyetleri, yayıncılık faaliyetleri ile çeşitli projelerin gerçekleştirildiği görülmektedir.

3.3.1.1. Kültürel Faaliyetler: Kültürel Hareketliliğin Yeniden Canlanması

2003'ten itibaren Birlik, Bağdat'ta ve Irak'ın diğer vilayetlerinde haftalık edebiyat akşamları, uzmanlaşmış sempozyumlar ve yıllık festivaller düzenleyerek kültürel hayatı yeniden canlandırmayı hedeflemiştir. Bu hareketlilik, düzenli olarak yayımlanan "İttihad Kültür Gazetesi" ve eklerinde ayrıntılı şekilde belgelenmektedir. Nitekim gazetenin sayıları Mart 2024'te 76. sayıdan, Ocak 2025'te 86. sayıya, Temmuz 2025'te 92. sayıya ve Ağustos 2025'te 93. sayıya ulaşmıştır (Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, <https://iraqiwritersunion.com>). 76. sayıdan 93. sayıya yaklaşık 17 ayda 17 sayı yayımlanmıştır; bu durum, 2003 sonrası dönemde özellikle 2024-2025 yıllarında neredeyse aylık düzenli bir kültürel faaliyet temposunu işaret etmektedir.

3.3.1.2. 2003 Sonrası Festivaller ve Tematik Yönelimler

Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği 2003'ten sonra "tematik festivaller" düzenleme yaklaşımını benimsemiştir. 2024 yılı belgelerinde öne çıkan etkinliklerden bazıları aşağıdaki gibi sıralanabilir (Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, <https://iraqiwritersunion.com>):

- Zihinsel Kürsü Konferansı: Yapay Zekâ (Bağdat, Eylül 2024).
- Haiku Festivali (2. oturum) (Bağdat, Ekim 2024).
- Halk Edebiyatı Konferansı (Ebûziyye) (Bağdat, Kasım 2024).
- Kumeyt Festivali (8. oturum) (Misan, Aralık 2024).
- Dünya Şiir Festivali (4. oturum) (Necef, Aralık 2024).

Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği'nin gerçekleştirdiği bu etkinlikler süreklilik ve kurumsal birikime işaret etmektedir. Ayrıca vilayetlerdeki şubeler de (örneğin Kerbela Edebiyatçılar Birliği) art arda düzenlenen şiir festivalleriyle katkı sunmaktadır. 2025'te "9. sürüm" olarak kaydedilen festival, 2003 sonrası dönemde yerel düzeydeki genişlemeyi göstermektedir (Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, <https://iraqiwritersunion.com>).

3.3.1.3. Yayıncılık ve Süreli Yayınlar

Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, "Birlik Yayınları" adı altında yazarların kitaplarını basmakta ve dağıtmaktadır. Bu süreç 2003 sonrası dönemde daha kurumsal bir hale gelmiştir (Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, <https://iraqiwritersunion.com>).

Ayrıca, "İttihad Kültür Gazetesi" ve "Kadın Kültür Eki" düzenli yayımlanmaktadır. 2025 Ağustos itibarıyla gazetenin 93. sayıya ulaşması, yayıncılığın kesintisiz devam ettiğini göstermektedir (Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, <https://iraqiwritersunion.com>).

3.3.1.4. Diğer Faaliyetler

Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği'nin faaliyetleri farklı tematik kollar üzerinden yürütülmektedir. "Anlatı Kulübü" kapsamında düzenli okuma ve tartışma oturumları; "Kültür haftaları ve özel seminerler" (çeviri, eleştiri, edebî türler); "Edebi Şahsiyetlerin Anılması (örneğin Edmond Sabri, Naci el-Ma'muri gibi yazarlar için

özel oturumlar) gibi faaliyetler yapılmıştır (Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, 2024).

Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, süreli yayın ve kültürel faaliyetleri yayında farklı projeler de yürütmektedir. Bu projelerden, “Zihinsel Kürsü” Projesi: Yapay Zekâ ve Beşerî Bilimler Üzerine Konferans Serisi (Bağdat, Eylül 2024), Haiku (2. oturum, 2024), Dünya Şiir Festivali (4. oturum, 2024), Kumeyt (8. oturum, 2024) gibi çeşitli organizasyonlar gerçekleştirmiştir.

2003 yılı sonrasında Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği'nin, “zaman bakımından düzenli bir kültürel takvim oluşturduğu”, niteliksel olarak çeşitlenmiş tematik projeler yürüttüğü”, “kurumsal tabanını seçimlerle genişlettiği” ifade edilebilir. Bütün bu veriler, Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği'nin 2003 sonrası dönemde yalnızca bir edebiyat kurumu değil, aynı zamanda Irak'ta kültürel sivil toplumun aktif bir aktörü haline geldiğini göstermektedir.

3.4. Irak El-Amal Derneği

Irak El-Amal Derneği, 1992 yılında bir grup aydın ve sivil toplum aktivisti tarafından, o dönemde Irak'a uygulanan uluslararası ambargonun yarattığı siyasi, ekonomik ve toplumsal kriz ortamında kurulmuştur. Derneğin doğuşu, toplumun bağımsız bir sivil çerçeveye duyduğu ihtiyaca yanıt niteliği taşımakta olup, insani ve sosyal sorunlarla mücadele etmeyi, aynı zamanda yurttaşlık ve insan hakları değerlerini güçlendirmeyi hedeflemiştir. Başlangıçtan itibaren gönüllülük ve toplumsal inisiyatif üzerine inşa edilen dernek, gençlerin dinamizmini akademik çevrelerin birikimiyle bir araya getirerek toplumsal değişim ve sürdürülebilir kalkınmaya katkı sunmayı amaçlayan öncü bir sivil kurum niteliği kazanmıştır (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

Dernek, daha sonra Irak'taki sivil toplum çalışmalarını düzenleyen ulusal yasalara uygun şekilde resmî olarak tescillenmiş ve merkezini Bağdat'a yerleştirmiş, Basra, Necef, Babil ve Musul gibi farklı vilayetlerde şubeler açmıştır. Bu oluşum,

özellikle 2003 sonrası siyasi dönüşümden önce ortaya çıkmış olması ve sonrasında faaliyetlerini daha etkin şekilde sürdürmesiyle, Irak sivil toplumu için tarihsel birikimi ve kurumsal tecrübesi olan önemli bir yapı haline gelmiştir (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

3.4.1. Irak El-Amal Derneği'nin Amacı

Irak El-Amal Derneği kuruluşundan itibaren çalışma felsefesini yansıtan açık hedefler belirlemiştir. Bu hedefler şu şekilde özetlenebilir:

- **İnsan Haklarının Güçlendirilmesi:**

Irak toplumunda insan hakları kültürünün yaygınlaştırılması, temel özgürlüklerin savunulması ve özellikle kadınların, gençlerin ve azınlıkların haklarının korunması (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

- **Dezavantajlı Grupların Güçlendirilmesi:**

Kadınların ve gençlerin siyasi ve toplumsal hayata etkin katılımını sağlamak üzere eğitim ve kapasite geliştirme programlarının yürütülmesi.

- **Demokratik Sivil Toplumun İnşası:**

Demokrasi, toplumsal katılım ve hesap verebilirlik değerlerini destekleyerek hukuk devleti ilkelerinin yerleşmesine katkıda bulunmak.

- **İnsani ve Kalkınma Hizmetleri:**

Çatışma ve savaşlardan etkilenen kesimlere insani yardım sağlamak; sağlık, eğitim ve yardım alanlarında projeler yürütmek.

- **Barış ve Birlikte Yaşamın Teşviki:**

Toplumsal barışın, diyalogun ve farklı toplumsal bileşenler arasında adalet ve çoğulculuğa dayalı uyumun güçlendirilmesi (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

Bu hedefler, derneğin kuruluş gayesinin yalnızca dönemin siyasi ve ekonomik koşullarının dayattığı geçici ihtiyaçlara cevap vermek olmadığını; aksine, uzun vadede kalıcı etki yaratabilecek kurumsal bir sivil toplum modelini hayata geçirmeyi amaçladığını göstermektedir. Böylece insani yardım ve kalkınma çalışmaları, hakların güçlendirilmesi ve demokratik bir kültürün yerleşmesiyle doğrudan ilişkilendirilmiştir (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

Irak El-Amal Derneği, kuruluşundan itibaren faaliyet alanını genişleterek Irak'ın farklı vilayetlerinde yaygın bir şube ve saha ofisi ağı oluşturmuştur. Bu durum, derneğin yerel topluluklara yakın olma ve onların ihtiyaçlarına doğrudan yanıt verme konusundaki kararlılığını yansıtılmaktadır. Derneğin merkez ofisi Bağdat'ta (Vahda Mahallesi) bulunmakta olup, genel koordinasyon ve idari yönetim merkezi olarak işlev görmektedir. Bunun yanı sıra derneğin aşağıdaki illerde önemli şubeleri bulunmaktadır:

- Basra: Kadın, gençlik ve toplumsal uyum programlarının yürütülmesinde nc rol üstlenmektedir.
- Nəcəf: Kültürel ve eğitimsel faaliyetlere odaklanmakta, ayrıca yerel barış inisiyatiflerini desteklemektedir.

- Babil: Özellikle insan hakları ve yerel kalkınma alanlarında toplumsal güçlendirme projeleriyle öne çıkmaktadır (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

- Musul (Ninova): Çatışma ve zorunlu göçten etkilenen bölgelerde insani destek sağlamada stratejik bir merkez işlevi görmektedir.

Şubelerin bu şekilde coğrafi olarak dağılması, derneğe yerinden yönetim imkânı sağlamak ve farklı toplumsal kesimlerle doğrudan etkileşim kapasitesini artırmaktadır (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

Irak El-Amal Derneği'nin kurumsal yapısı, planlama ve uygulamada etkinlik ve verimliliği sağlamak amacıyla ihtisaslaşmış birimlerden oluşmaktadır. Bunların başlıcaları şunlardır:

- **Programlar ve Projeler Birimi:**

Kalkınma ve insan hakları projelerinin tasarımını ve uygulanmasını yürütmekte, bu girişimlerin toplumsal etkilerini izlemektedir.

- **Eğitim ve Kapasite Geliştirme Birimi:**

Kadınların ve gençlerin güçlendirilmesine yönelik kurslar ve atölyeler düzenlemekte, yerel sivil toplum kuruluşlarının kurumsal becerilerini geliştirmektedir.

- **Araştırma ve İzleme Birimi:**

İnsan hakları ve toplumsal kalkınma konularında veri toplama, rapor ve saha araştırmaları hazırlama görevini üstlenmektedir (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

- **Medya ve İletişim Birimi:**

Derneğin faaliyetlerini kamuoyuna duyurmakta, yerel ve uluslararası paydaşlarla iletişimi yürütmekte ve toplumsal farkındalığı artırmaktadır.

- **Mali ve İdari Birim:**

Mali yönetim, insan kaynakları ve kaynakların şeffaf kullanımından sorumludur.

- **İlişkiler ve Koordinasyon Birimi:**

Yerel ve uluslararası kuruluşlarla ortaklıkları geliştirmekte ve ilgili resmî kurumlarla koordinasyonu sağlamaktadır (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

Derneğin farklı vilayetlerde şubeler açması ve kurumsal yapısında uzmanlaşmış birimlere yer vermesi, kurumsallaşmış bir metodolojiye dayandığını göstermektedir. Bu yapı, yerel saha çalışmaları ile merkezi yönetimi birleştiren dengeli bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Coğrafi yaygınlık, toplumsal ihtiyaçlara hızlı yanıt verme kapasitesi sağlarken, kurumsal birimler profesyonel bir çerçeve sunarak kalite ve sürdürülebilirliği güvence altına almaktadır.

Bu bağlamda, Irak El-Amal Derneği; ihtisaslaşma, yerinden yönetim ve şeffaflık ilkelerini bütünleştiren yapısıyla Irak'taki sivil toplum için örnek teşkil eden önde gelen kuruluşlardan biri haline gelmiştir (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

3.4.2. Irak El-Amal Derneği'nin Faaliyetleri

Resmî ve gayri resmî kaynakların incelenmesi, Irak El-Amal Derneği'nin çalışmalarının bir yandan araştırma raporlarından saha araştırmalarına, diğer yandan ise derneğin resmî internet sitesinde yayımlanan niteliksel, kültürel ve farkındalık etkinliklerine dayandığını göstermektedir. Bu çerçevede öne çıkan başlıca faaliyetler şu şekilde sınıflandırılabilir:

- **İnsani Güvenlik Alan Araştırması-Salahaddin Vilayeti (2023)**

16 Mart-3 Nisan 2023 tarihleri arasında gerçekteşirilmiş, 711 vatandaş (377 kadın, 334 erkek) katılım sağlamış, 15 saha araştırmacısı tarafından yürütülmüştür. Araştırma, vatandaşların insani güvenlik algılarını ölçmüş ve yerel kalkınma ile barış inisiyatiflerine katkı sunmuştur (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

- **Anket Çalışması-Salahaddin Vilayeti (2023)**

15-29 Ekim 2023 tarihleri arasında yapılmış, 109 uzman (35 kadın, 74 erkek) katılmıştır. Çalışma, elit kesimlerin güvenlik riskleri, yönetişim ve kurumlara güven konusundaki görüşlerini analiz etmeyi amaçlamıştır.

- **Anket Çalışması-Kerkük Vilayeti (2023/2024)**

123 uzman (35 kadın, 88 erkek) katılım göstermiş, sonuçları Eylül 2024'te yayımlanmıştır. Toplumsal şiddet, hukuk uygulamaları ve devlet kurumlarına güven düzeyleri üzerine odaklanmıştır (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

- **İklim Değişikliği ve Çevre Kirliliğinin Etkileri Araştırması (2024)**

İklim değişikliği ve çevre kirliliğinin Basra'daki kadınlar ve kız çocukları üzerindeki etkileri hakkında bir çalışma yürütülmüştür.

- **Akademik Eğitim Çalıştayı (2025)**

Nisan 2025'te, Arap İnsan Hakları Enstitüsü ile ortaklaşa insan hakları araştırma yöntemleri üzerine akademisyenlere yönelik bir çalıştay düzenlenmiştir (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

- **“Barışçıl Topluluklar” Programı (Peaceful Communities Project)**

21-26 Eylül tarihleri arasında Bağdat, Ncef, Enbar ve Kerkük'ten gençlerin katıldığı bir eğitim kampı düzenlenmiştir. Etkinlik, çatışma çözümü, adalet ve toplumsal katılım becerilerinin geliştirilmesine odaklanmıştır (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

- **“Etkili Toplumsal Katılım için Diyalog Kolaylaştırma Rehberi”**

“Gençlik Sesleri” projesi kapsamında hazırlanmış, kolaylaştırıcılar için toplumsal diyalog yöntemleri ve karşılaşılan zorluklar üzerine araçlar sunmuştur.

- **Gençlik Barış Festivali (2022-2023)**

Dünya Barış Günü vesilesiyle “Sevinç ve Meydan Okuma” sloganı altında düzenlenmiş; sağlık stantları, el sanatları ve sanatsal etkinlikler içermiştir.

- **Kadına Yönelik Şiddete Karşı Farkındalık Kampanyası**

Bağdat'taki Aile Danışma Merkezi tarafından yürütülmüş, kadın hakları üzerine atölyeler ve kız çocuklarına destek amaçlı kırtasiye dağıtımı gerçekleştirilmiştir (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

- **Sağlık ve Altyapı Projeleri**

Erbil'de Avrupa Birliği ve Fransız Halk Yardımı iş birliğiyle, 50 yatak kapasiteli bir doğum hastanesi (3 ameliyathane, laboratuvar, eczane ve uzman poliklinikler) inşa edilmiştir. Kırsal alanlarda kuş gribi farkındalık kampanyaları, ilaç dağıtımı, su arıtma cihazlarının kurulumu ve hastanelere tıbbi donanım sağlanmıştır (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

Irak El-Amal Derneği, çalışmalarında bir yandan karar vericilere sağlam bir bilgi tabanı sağlayan sayısal araştırma temelli müdahaleler yürütmüş, diğer yandan toplumsal uyumu ve hak bilincini güçlendiren kültürel ve toplumsal etkinlikler organize etmiştir. 2023 yılı içinde yalnızca iki vilayette gerçekleştirilen araştırmalarda 711 vatandaş ve 232 uzmanın katılımı, derneğin toplumsal etkiyi ölçmede bilimsel yöntemleri benimsediğini göstermektedir (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

Buna karşılık, resmî raporlara dahil edilmeyen ancak internet sitesinde yayımlanan faaliyetler, derneğin barış inşası, toplumsal cinsiyet eşitliği ve halk sağlığı gibi konulara verdiği önemi yansıtmaktadır. Bu çeşitlilik, 2003 sonrası dönemde derneğin geleneksel insani yardım çerçevesinden çıkarak, sivil-kalkınmacı-araştırma temelli bütüncül bir modele evrildiğini ortaya koymaktadır (Irak El-Amal Derneği, <https://iraqi-alamal.org>).

3.5. Temmuz Sosyal Gelişim Derneği

Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, 2003 sonrası Irak'ta yaşanan siyasal ve toplumsal dönüşümlerin bir ürünü olarak öne çıkan en önemli sivil toplum kuruluşlarından biridir. Bu derneğin kuruluşu, devlet kurumlarının zayıflığı ve demokratik dönüşüm sürecinin desteklenmesi ihtiyacı ile, insan haklarının geliştirilmesi ve karar alma süreçlerine toplumsal katılımın artırılması yönündeki acil gereksinimlere bir cevap olarak ortaya çıkmıştır. Temmuz'un kuruluşu, yalnızca Irak'ta yeni bir kurumsal boşluğu doldurmakla kalmamış, aynı zamanda sivil toplumun yeniden inşasında stratejik bir adım olmuştur (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

2023 Yılı faaliyet raporuna göre Temmuz Sosyal Gelişim Derneği'nin çalışan sayısı 10, kayıtlı üye sayısı 96 ayrıca Irak'ın tüm vilayetlerinden gelen 6500'den fazla gönüllü üyesi bulunmaktadır. Bu gönüllüler özellikle seçim gözlemi gibi alanlarda aktif rol üstlenmektedir. Merkez ofisi Bağdat'ta yer alan derneğin, Erbil, Nasiriye ve Enbar'da da faaliyet merkezleri bulunmaktadır (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

Dernek, kâr amacı gütmeyen ve hükümet dışı bir kuruluş olarak, Irak'ta yürürlükteki dernekler ve sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini düzenleyen yasalara uygun şekilde kurulmuştur. Kurumsal kimliğini şeffaflık, bağımsızlık ve gönüllülük ilkelerine dayandıran dernek, bu özellikleri sayesinde toplumsal meşruiyet kazanmış ve farklı alanlarda etkin roller üstlenebilmiştir. Derneğin merkezi Bağdat'ta yer almakta olup, kuruluşundan itibaren faaliyetlerini Irak'ın çeşitli vilayetlerine genişletme hedefiyle hareket etmiştir (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

Temmuz Sosyal Gelişim Derneği'nin ortaya çıkışı, yalnızca anlık bir tarihsel boşluğa tepki olarak değil, aynı zamanda uzun vadeli bir vizyonun ifadesi olarak değerlendirilebilir. Zira dernek, Irak'ta devletin zayıf olduğu ve kamusal alanın sivil toplum aktörlerine açıldığı bir dönemde, demokrasinin güçlendirilmesi, insan haklarının korunması, seçimlerin izlenmesi, kadınların güçlendirilmesi ve gençlerin

kapasitelerinin geliştirilmesi gibi temel alanlara odaklanarak kendisini kısa sürede öne çıkarmıştır. Bu yönelim hem hak temelli hem de kalkınma odaklı faaliyetleri içeren ikili bir kimlik kazandırmış ve derneği Irak'taki sivil toplum sahnesinde ayrıcalıklı bir konuma taşımıştır (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

Her ne kadar Bağdat derneğin ana merkezi olsa da Temmuz zamanla farklı vilayetlerde koordinasyon ofisleri ve yerel gönüllü ağları aracılığıyla faaliyet alanını genişletmiştir. Resmî şubeleşme her zaman vurgulanmasa da dernek yerindenlik ve adem-i merkezileşme ilkesi doğrultusunda, özellikle seçimlerin izlendiği veya kalkınma projelerinin yürütüldüğü bölgelerde yerel ekipler oluşturarak çalışmalarını sürdürmektedir. Bu yatay kurumsallaşma modeli, katı hiyerarşik yapılardan ziyade esneklik ve yaygınlığı öne çıkararak, değişken siyasi ve toplumsal koşullara uyum sağlama kapasitesini artırmaktadır (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

Temmuz Sosyal Gelişim Derneği'nin hedefleri, sivil toplum ve siyasal kalkınma literatürü ışığında değerlendirildiğinde, stratejik bir nitelik taşımaktadır. Bunların başlıcaları şunlardır:

- **Demokrasinin Güçlendirilmesi:**

Seçim kültürünün yaygınlaştırılması, seçim süreçlerinin bağımsız olarak izlenmesi, şeffaflık ve dürüstlüğün sağlanması.

- **Toplumsal Katılımın Genişletilmesi:**

Özellikle kadınlar ve gençlerin karar alma ve politika üretme süreçlerine dahil edilmesi (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

- **Kadının Güçlendirilmesi:**

Kadının toplumsal ve siyasal kalkınmada temel bir aktör olarak görülmesi ve eşitliğinin sağlanması.

- **İnsan Haklarının Korunması:**

Medeni, siyasal, ekonomik ve sosyal hakların savunulması; eğitim, sağlık, çalışma ve insanca yaşam hakkının garanti altına alınması.

- **Yolsuzlukla Mücadele ve Şeffaflığın Teşviki:**

İyi yönetim ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleriyle uyumlu bir şekilde toplumsal reformların desteklenmesi.

- **Sosyal Adaletin Güçlendirilmesi:**

Toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin azaltılmasına yönelik kalkınma girişimleri (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, bu hedefleri hayata geçirmek üzere uygulamalı programlar ve saha projeleri geliştirmiştir.

- **Demokrasi ve İyi Yönetişim Programları:**

Irak'ın farklı bölgelerinde seçim gözlemleri, yerel gözlemcilerin eğitimi, seçimlerin dürüstlüğüne ilişkin analiz raporları ve reform önerileri.

- **İnsan Hakları Programları:**

Eğitim seminerleri, farkındalık kampanyaları ve yerel-uluslararası ortaklıklarla hak ihlallerinin izlenmesi ve raporlanması (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>). Bu programlar özellikle kadınlar, çocuklar, göçmenler ve mülteciler gibi kırılgan gruplara odaklanmaktadır (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

- **Kadın ve Gençlik Programları:**

Hukuki ve siyasal bilinçlendirme, liderlik becerileri geliştirme, kadınların karar alma mekanizmalarına katılımının artırılması.

- **Sosyal ve Kalkınma Programları:**

Eğitim ve sağlık alanındaki girişimler, göçmen ve mültecilere yardım, çevre bilinci ve temiz enerjiye yönelik projeler.

- **Medya ve Savunuculuk Programları:**

Seçim dönemlerinde medya izlemesi, yanlışlık ve ihlallerin belgelenmesi, bağımsız ve özgür medyanın teşviki (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

Temmuz Sosyal Gelişim Derneği'nin nihai amacı, yalnızca hizmet eksikliklerini gidermekle sınırlı değildir. Dernek, katılım ve hesap verebilirliği güçlendiren bağımsız bir kamusal alan inşa etmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda, derneğin vizyonu şu şekilde özetlenebilir:

- Sürdürülebilir ve etkin bir sivil toplumun inşası, demokrasinin, hak ve özgürlüklerin kökleştirilmesi.
- Uzun vadeli kurumsal çerçevenin oluşturulması, yurttaşların kamusal yaşama sürekli katılımını garanti altına almak.
- Krizlere tepkisel yaklaşımlardan yapısal çalışmalara geçiş, alternatif politikalar geliştirmek ve ulusal-bölgesel-uluslararası iş birliği ağları kurmak.
- Toplumsal ve siyasal istikrara katkı sağlamak, devletin yeniden inşasında sivil toplumun asli bir ortak haline gelmesi (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, hedefler, programlar ve amaçlar arasında bütünleşik bir yapı kurarak Irak'ta vatandaş-devlet ilişkisini yeniden tanımlamayı amaçlamaktadır. Sadece yardım sağlayan geçici bir aktör olmanın ötesinde, katılım alanlarını genişleten, hakları güvence altına alan ve sosyal adaleti pekiştiren sürdürülebilir bir sivil çerçeve oluşturmayı hedeflemektedir. Bu nedenle, Temmuz, 2003 sonrası Irak sivil toplumunun önde gelen örneklerinden biri olarak, ülkenin siyasal ve toplumsal geleceğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

3.5.1. Temmuz Sosyal Gelişim Derneğinin Faaliyetleri

Temmuz Sosyal Gelişim Derneği'nin faaliyetleri incelendiğinde gençler, öğrenciler ve kadınlar gibi çeşitli toplumsal paydaşlara yönelik yürütülen faaliyetlerin olduğu görülmektedir.

3.5.1.1. Gençlik Medya Merkezi

Temmuz Sosyal Gelişim Derneği'nin gençlere yönelik yürüttüğü bu projede, 11 ila 18 yaş arasındaki gençleri hedeflenerek, onlara radyo, gazetecilik ve elektronik medya alanlarında eğitim verilmiş; aynı zamanda insan hakları ve ulusal birliği

güçlendirme bilinci kazandırmak amaçlanmıştır (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

Açılışından bu yana üç eğitim dönemi düzenlenmiş ve 90'dan fazla genç bu programdan mezun olmuştur. Katılımcılar, “Gençlik Söyleşisi” (Hadith Shabab) adlı bir radyo programı ile çeşitli kamu hizmeti duyuruları hazırlamışlardır. Bu durum, projenin yalnızca teorik bilgiyle sınırlı kalmayıp uygulama fırsatları da sunduğunu göstermektedir.

Proje başlangıçta Veziriye bölgesinde uygulanmış, daha sonra Zeyyune bölgesine genişletilmiştir. Bu tercih, sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinde zayıflık yaşanan ve güvenlik koşullarının zorlu olduğu bölgelerde toplumsal etkinin artırılması açısından büyük önem taşımaktadır (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

3.5.1.2. Hurriye Bölgesinde Öğrenciler ve Gençler İçin Eğitim ve Rehabilitasyon Faaliyetleri

Danimarka Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Danida Kurumu ile iş birliği içinde Hurriye şehrinde bir eğitim ve rehabilitasyon merkezi açılmıştır. 15 Nisan 2006 tarihinden itibaren merkezde üç eğitim programı düzenlenmiş ve 75 katılımcı (kadın ve erkek) bu programlara dahil olmuştur.

Bilgisayar okur-yazarlığı ve temel bilgileri, office programları, internet kullanımı ile demokrasi ve sivil toplum üzerine çeşitli ders ve seminerler gerçekleştirilmiştir (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

3.5.1.3. Kadınların Durumu Üzerine Seminerler ve Diyaloglar (Özellikle Eşinden Ayrı Kadınlar)

“Dulların da Hakları Var” başlıklı etkinlik, 28 Ekim 2013 tarihinde Petrol Kültür Merkezi’nde, İnsan Hakları Bakanlığı’nın himayesinde ve USAID/A2JPI iş birliğiyle düzenlenmiştir (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>). Etkinliğe hükümet temsilcileri, akademisyenler, sivil toplum kuruluşları, medya ve araştırmacılardan oluşan 56 katılımcı iştirak etmiştir. Bu seminerde, hükümet kayıtlarında 1.600.000 dul kadın bulunduğu, Çalışma ve Sosyal İşler Bakanlığı kayıtlarında ise yalnızca Bağdat’ta 440.000 dul kadının kaydının olduğu ifade edilmiştir (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

3.5.1.4. “Meydan Okumayı Seçti” Platformu-Necef

Temmuz, 2 Nisan 2022 tarihinde Necef’te “Meydan Okumayı Seçti” başlıklı bir etkinlik düzenlemiştir. Amaç, kadınlara girişimcilik, yenilikçilik, edebiyat, sanat, bilim ve sivil toplum gibi farklı alanlarda başarı hikâyelerini paylaşabilecekleri bir platform sağlamaktır.

Etkinlik kapsamında kadınların el sanatları, terzilik, resim ve çevrimiçi mağazacılık gibi girişim projeleri sergilenmiş; öne çıkan katılımcılar madalya ve plaketlerle ödüllendirilmiştir (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

3.5.1.5. Eğitim, Okuryazarlık ve Öğrenci Destek Projeleri

1998 yılından bu yana yürütülen “Elimi Tut” projesi, savaş mağduru ve kayıp çocukların korunmasını amaçlamaktadır. Süleymaniye vilayetindeki köylerde kadınlar için okuma-yazma merkezleri; Babil vilayetinde bilgisayar ve dikiş kursları, Sadr Şehri’nde gençler için bilgisayar eğitimi ve kapasite geliştirme merkezleri kurulmuştur. Bağdat’taki üç ilkokulda yetim öğrencilere kırtasiye ve hediyeler gibi aynı yardımlar dağıtılmıştır (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

3.5.1.6. Kadınların Güçlendirilmesi, Seçimler ve Koordinasyon İlişkileri

“Demokrasi İçin Kadınlar” adlı proje Necef ve Zikar vilayetlerinde uygulanmakta olup 2025 sonuna kadar devam edecektir. Proje, kadınların toplumsal katılımını artırmayı hedeflemektedir. Irak Umut Derneği gibi yerel derneklerle koordinasyon toplantıları düzenlenmiş; bu iş birlikleri özellikle il meclis seçimlerinde adaylık düşünen kadınların güçlendirilmesi için planlanmıştır (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

Temmuz Sosyal Gelişim Derneği'nin gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler ve projeler değerlendirildiğinde; 6500'den fazla gönüllünün varlığı, geniş bir toplumsal destek ve gönüllülük ağı kurma kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, derneğin vilayetler düzeyinde yaygınlık kazanmasına ve yerel halkla güçlü bir etkileşim kurmasına imkân tanımaktadır.

Temmuz Sosyal Gelişim Derneği'nin düzenlemiş olduğu Gençlik Medya Konseyi'nden mezun olan 90'dan fazla gencin yetiştirilmesi, derneğin gençlik kapasitesini artırmaya yönelik somut çıktılar elde ettiğini göstermektedir (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

Hurriye'deki eğitim merkezinde yer alan 75 katılımcı, gençlerin kapasite geliştirme ve demokratik değerler konularında eğitime erişimini sağlamış, derneğin sahadaki kapsayıcılığını ortaya koymuştur (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

1.600.000 dul kadın (Kadın Bakanlığı verilerine göre) ve 440.000 kayıtlı dul kadın (Çalışma ve Sosyal İşler Bakanlığı verilerine göre) verisi, Temmuz Sosyal Gelişim Derneği'nin savunuculuk faaliyetlerinde kullandığı kritik bir istatistik olup, devlet politikalarının ve yasaların iyileştirilmesi yönünde güçlü bir argüman teşkil etmektedir (Temmuz Sosyal Gelişim Derneği, <https://tammuz.org>).

Sonuç

Sivil toplum kuruluşları, yalnızca devletin yanında faaliyet gösteren tali yapılar değil, aksine modern toplumsal ve siyasal düzenin temel sütunlarından birini oluşturmaktadır. Sivil toplum, toplumun kendi haklarının bilincine vararak kamusal yönetime katılma iradesinin kurumsal ifadesidir. Bu bağlamda sivil toplum kuruluşları, bireylerin kendilerini ifade edebildiği, ortak hedefler etrafında kurumsallaşan ve devlet otoritesiyle yurttaş özgürlükleri arasında denge kurulmasına katkı sağlayan “kamusal alanın” en somut göstergesidir. Dolayısıyla sivil toplum, tarihsel olarak insanlığın siyasal ve toplumsal bilincinin evrimsel bir sonucudur; bir yandan hakların korunmasını, diğer yandan kalkınma ve insani dayanışmayı temsil etmektedir.

Tarihsel analiz, sivil toplum fikrinin köklerinin insanlık deneyiminde oldukça derinlere uzandığını göstermektedir. İlk olarak, dini ve hayır temelli dayanışma biçimleri şeklinde ortaya çıkan bu düşünce, zamanla loncalar, dernekler ve sendikalar aracılığıyla kurumsallaşmış, modern dönemde ise toplumsal adalet, eşitlik ve katılım taleplerini ifade eden kurumsal yapılara dönüşmüştür. Böylece sivil toplum, bireyin kendi kaderini belirleme iradesini kurumsal bir çerçeveye taşıyarak modern devletin tamamlayıcı unsuru haline gelmiştir.

Sivil toplum kuruluşlarının önemi, yalnızca yardım veya insani faaliyetlerle sınırlı değildir. Bu kuruluşlar, devletin faaliyetlerini denetleyen, toplumsal bilinci güçlendiren, yurttaş-devlet ilişkisini rasyonel zeminde yeniden kuran yapılar olarak demokratik sistemin sürdürülebilirliğini teminat altına almaktadır. Hak ve özgürlüklerin korunması, dezavantajlı grupların güçlendirilmesi, kriz yönetimi, kadın ve gençlerin toplumsal katılımı gibi alanlarda üstlendikleri roller, onların kalkınma ve yönetim süreçlerindeki merkezi konumunu açıkça göstermektedir.

Sivil toplum kuruluşlarının temel nitelikleri olan bağımsızlık, kâr amacı gütmeme, şeffaflık, gönüllülük ve hesap verebilirlik, etkinliklerinin ve sürekliliklerinin asli koşullarını oluşturur. Bununla birlikte, bu kuruluşların farklı biçimlerde kurumsallaşılması -dernekler, vakıflar, sendikalar, meslek birlikleri veya

uluslararası kurumsal şeklinde- onların toplumsal esnekliğini ve değişen koşullara uyum kabiliyetini göstermektedir. Ancak bu etkinlik, destekleyici bir yasal ve kurumsal çerçeve ile güçlü bir toplumsal bilinç olmadan kalıcı bir etki yaratmakta zorlanmaktadır.

2003 yılından itibaren Irak Cumhuriyeti'nde sivil toplum kuruluşlarının toplumsal ve siyasal dönüşümün en önemli aktörlerinden biri haline geldiği görülmektedir. Siyasal değişimle birlikte oluşan özgürlük ortamı, binlerce kuruluşun ortaya çıkmasına zemin hazırlamış; bu kuruluşlar devlet kurumlarının zayıfladığı bir dönemde sağlık, eğitim, insani yardım, insan hakları, barış inşası ve kadın-gençlik güçlendirme gibi alanlarda önemli roller üstlenmiştir. Bununla birlikte, bu süreçte sivil toplum kuruluşları yetersiz kurumsal yapı, finansman eksikliği, güvenlik sorunları ve siyasi istikrarsızlık gibi ciddi engellerle de karşı karşıya kalmıştır.

Çalışmada, “Irak Kızılay Derneği, Hammurabi İnsan Hakları Derneği, Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, Irak El-Amal Derneği ve Temmuz Sosyal Gelişim Derneği” inceleme konusu yapılmış ve bu sivil toplum kuruluşlarının kurumsal yapıları ile faaliyetleri incelenerek analiz edilmiştir. Bu sivil toplum kuruluşları Irak sivil toplumunun çeşitliliğini ve çok boyutlu karakterini ortaya koymaktadır. Irak Kızılay Derneği insani yardım ve afet yönetimi alanında ulusal ölçekte güçlü bir kapasite geliştirmiş; Hammurabi İnsan Hakları Derneği azınlıkların korunması ve hak ihlallerinin araştırılması konusunda öncü bir rol oynamıştır. Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği kültürel ve entelektüel yaşamın sürekliliğini sağlamış, Irak El-Amal ve Temmuz Dernekleri ise kadınların ve gençlerin güçlendirilmesi, demokrasi ve kalkınmanın desteklenmesi yönünde kapsamlı projeler yürütmüştür.

Çalışmada ele alınıp incelenen bu sivil toplum kuruluşu örnekleri, Irak'taki sivil toplumun artık geçici bir olgu değil, devletin yeniden yapılanma sürecinde asli bir ortak haline geldiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Sivil toplum kuruluşları, yalnızca hizmet boşluklarını doldurmakla kalmamış; aynı zamanda yönetim, katılım, şeffaflık ve hesap verebilirlik kavramlarını toplumsal düzeyde içselleştirmiştir. Böylece, demokratik kültürün kök salması ve vatandaş-devlet

ilişkilerinin daha dengeli bir zemine oturması yönünde ciddi katkılar sağladığı belirtilebilir.

Ne var ki, bu başarıya rağmen Irak Cumhuriyeti'ndeki sivil toplum kuruluşları hala çeşitli kurumsal ve çevresel engellerle karşı karşıyadır. Finansal sürdürülebilirlik, nitelikli insan kaynağı eksikliği, yasal düzenlemelerin yetersizliği ve siyasi müdahaleler, kuruluşların etkinliğini zaman zaman sınırlamaktadır. Bu nedenle, sivil toplumun gelişimi için güçlü bir yasal altyapı, bağımsız mali kaynaklar ve profesyonel idari yapılanmaların desteklenmesi büyük önem taşımaktadır.

Irak'ta faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının geleceği, kuruluşların kurumsal ve mali bağımsızlıklarını güçlendirmelerine, kapasite geliştirme ve araştırma yetkinliklerini artırmalarına, ulusal ve uluslararası düzeyde ortaklıklar kurmalarına bağlıdır. Aynı zamanda, devletin de bu kuruluşların rolünü tamamlayıcı bir unsur olarak görmesi, iş birliğine dayalı bir yönetim modelini benimsemesi gerekmektedir. Çünkü demokratik bir devlet, etkin bir sivil toplum olmadan sürdürülemez; etkin bir sivil toplum da özgürlükçü ve hesap verebilir bir devlet yapısı olmadan gelişemez.

Sonuç olarak, Irak deneyimi, sivil toplumun yalnızca yardım veya protesto alanında değil, kalkınma, insan hakları, kültür ve demokratik yönetim gibi alanlarda da stratejik bir aktör haline geldiğini kanıtlamıştır. Tüm zorluklara rağmen, Irak'taki sivil toplum kuruluşları, ulusal dayanışmanın, katılımın ve reform iradesinin sembolü olmuştur. Gelecekte de uygun kurumsal ve hukuki ortam sağlandığı takdirde, bu kuruluşlar Irak'ın demokratikleşme sürecinde, toplumsal barışın güçlendirilmesinde ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında vazgeçilmez bir rol oynamaya devam edecektir.

Kaynakça

- Abdulkarim, H. (2015). *İslami vakıfların sosyal ve ekonomik etkileri: Teorik ve uygulamalı bir inceleme*. Kahire: Dar Al-Fikr Al-Arabi.
- Abdullal, H. (2021). *Civil Society Partnerships in Development*. Beirut: Arab NGO Forum.
- ACTED. (2020). *Institutional Development and Capacity Building for Civil Society*. Paris: ACTED.
- ADDUSTOUR, <https://www.addustor.com/content.php?id=18916>
- Ahmied, H. S. (2019). *Sivil toplum kurumları ve Irak'ta modern devlet inşasındaki rolleri*. Tikrit Üniversitesi Beşeri Bilimler Dergisi, 26(3), 1-21.
- Akay, H. (2012). *Sivil toplum kuruluşlarının yönetim anlayışındaki değişime etkileri* [Yüksek lisans tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Akçeşme, F. (2013). *Sivil toplum kuruluşlarının Türkiye'deki rolü ve demokratik süreçlere katkısı*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Akdemir, F. (2009). Sivil ve politik toplumun hukuk unsuru olarak toplum sözleşmesi: Hobbes ve Locke örneği karşılaştırmalı bir analiz denemesi. EKEV Akademi Dergisi, 13(41), 333–344.
- Alaa, H. (2024). *Civil society organizations: Theory and practice*. ResearchGate Publications.
- Alshamary, A. ve Maksoud, R. (2022). “*Sivil toplum kuruluşlarının Irak'ta rolü ve etkisi*”. Political science dergisi – Bağdat üniversitesi.
- APT (Association for the Prevention of Torture). (2008). *Civil Society and the Prevention of Torture: A Guide for NGOs*. Geneva: APT Publications.
- Aslan, M. (2010). *Sivil Toplum ve Demokrasi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- Aslan, S. (2010). *Sivil toplum ve demokrasi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 357-374.
- Asma, S., Arbia, M., ve Awad, H. (2022). *Civil society organizations and social development in the Arab world*. Cairo: Dar Al-Fikr Al-Arabi.
- Ateş, H., & Nohutçu, A. (2006). *Kamu hizmeti sunumunda gönüllü kuruluşlar ve devlet*. Sü İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi.
- Bahrain Institute for Political Development (BIPD). (2010). *Civil society and democratization*. Manama: BIPD.
- Banks, N., ve Hulme, D. (2013). "NGOs, states and donors: Too close for comfort?" *World Development*, 41, 1-12.
- Bertelsmann Stiftung. (2022). *BTI 2022 Iraq Country Report*.
- Bertelsmann Transformation Index (BTI). (2022). *Civil society and governance in transitional states*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
- Beyt el-Hikme. (2009). *Irak'ta sivil toplum ve entelektüel faaliyetler*. Bağdat: Beyt el-Hikme Yayınları.
- Beyt el-Hikme. (2009). *Irak'ta Sivil Toplum: Gerçeklik ve Umutlar*. Bağdat: Beyt el-Hikme.
- Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Çalışmaları Merkezi. (2015). *Sivil toplum okumaları: Okuma 02-3*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bromley, P. ve Schofer, E. ve Longhofer, W. (2018). *Civil society and social change: Comparative perspectives*. New York: Routledge.
- Bromley, P., Schofer, E., & Longhofer, W. (2018). *A Cross-National, Longitudinal Study of Civil Society Organizations*.
- Brookings Institution. (2022). *Postwar Development of Civil Society in Iraq's Mid-Euphrates*.

- Calhoun, C. (2001). *Civil society and the public sphere*. Cambridge: MIT Press.
- Center for Business and Industry (CBI). (2022). *The role of civil society organizations in economic and social development*. London: CBI Publications.
- Center for Justice and Responsibility (C4JR). (2020). *Civil society and human rights advocacy in transitional contexts*. C4JR Publications.
- Central Intelligence Agency (CIA). (1983). *Iraq: A Country Study*
- CNXUS. (2022). *The Landscape of Civil Society in Iraq*.
- Çaha, Ö. (2010). *Sivil Toplum: Demokrasi ve Katılım*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Çekin, A. (2013). *Batı'da ve Türkiye'de sivil toplum ve din. Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 13(2), 23–43.
- Çiftçi, C. (2012). *Sivil toplum: Kökenler, örgütlenme ve çalışma yaklaşımları kamu personeli için*. Avrupa Birliği tarafından finanse edilen Kadın ve Kadın STK'larının Güçlendirilmesi Projesi.
- Çuhadar, E. (2020). *Sivil toplum kuruluşlarının demokratik süreçlerdeki rolü: Teorik ve uygulamalı bir inceleme*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Dağdeviren, T. (2020). *Gramsci'nin sivil toplum kavramına bakışı. İş ve Hayat*, 6(11), 156-167.
- Dawisha, A. (2009). *Iraq: A Political History from Independence to Occupation*. Princeton University Press.
- Demiraslan, M. (2023). *Thomas Hobbes'ta ahlak - siyaset* (Yüksek lisans tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Tarihi Bilim Dalı, Konya.
- Derici Temel, N. (2020). *Sivil toplum, yönetim ve kalkınma. Liberal Düşünce Dergisi*, 25(97), 227–248.

- Dewil, B. (1997). *Civil society and democratic participation*. London: Macmillan Press.
- Donald, W. (2009). *Adam Smith's Politics: An Essay in Historiographic Revision*. New York: Cambridge University Press.
- ECNL. (2012). *Handbook on Civil Society Organizations: Registration and Operation – Comparative Aspects*. European Center for Not-for-Profit Law.
- Edwards, M. (2004). *Civil Society*. Cambridge: Polity Press.
- Egholm, L., Heyse, L., Mourey, D., & Zimmer, A. (2019). Civil Society Organizations (CSOs): The Concept of Legitimacy. *Nonprofit Policy Forum*, 10(1), 1–22.
- El-Amal Derneği, Erişim: <https://iraqi-alamal.org>
- El-Ayashi, U. (2001). *Toplum nedir? Cezayir örneği [أما هو المجتمع المدني؟ الجزائر انموذجاً]*. إنسانيات, 13, 63-73.
- El-Cundi, A. (2017). *Sivil toplum kuruluşlarının Arap dünyasında sosyal ve politik etkileri*. Kahire: Dar Al-Fikr Al-Arabi.
- El-Rubai, <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp>.
- El-Ubeydi, H. A. (2018). *Irak'ta Dernekler ve Sivil Toplum Kuruluşları: Ortaya Çıkış ve Gelişim*. Bağdat: Beyan Araştırma Merkezi.
- Enzo, A. (2008). *Civil society and social development: Global perspectives*. London: Routledge.
- Fakhry ve Ahmed ve Najam, (2019). “İslam'da vakıf ve ekonomik ile sosyal misyonu”. Tikrit Üniversitesi For Humanities Dergisi, 26(6), 15-32.
- FAO. (2008). *The role of civil society organizations in agricultural development*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.

- FES (Friedrich Ebert Stiftung). (2015). *Civil Society Communication Strategies*. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.
- Fetiha. (2022). *Arap dünyasında sivil toplumun gelişimi ve rolü*. Cezayir: El-Camiatu'l-Vataniyye li'l-İlm ve't-Teknoloji.
- Fowler, A. (2000). *Civil society, NGOs and social development: Changing the rules of the game*. Geneva 2000 Occasional Paper No. 1. Cenevre: United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD).
- Galeben, M. (1999). *Non-Governmental Organizations: Structure, Accountability, and Impact*. Geneva: UNRISD.
- Geary, C., Ben Hassen, A., Saleh, A., & Awad, A. (2022). *The role of civil society in promoting social protection reforms: A comparative study of Jordan and Tunisia (Working Paper No. 1591)*. Economic Research Forum (ERF).
- Gellner, E. (1994). *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. Penguin Books.
- Gider, S. (2022). *Vakıfların iktisadi ve sosyal kalkınmadaki rolü: Erzurum vakıfları örneğinde (XIX. yüzyıl - Merkez) (Doktora tezi)*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gözler, K. (2019). *Devletin genel teorisi* (10. baskıdan tıpkı basım). Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- HAD (Humanitarian Academy for Development). (2023). *Building the Capacity of NGOs 2020–2023*. Birmingham: HAD.
- Hammurabi İnsan Hakları Derneği (HHRO), Erişim: <http://www.hhro.org>
- Haneef, S. (2018). *Waqf institutions and social development: Contemporary perspectives*. Kuala Lumpur: IIUM Press.

- Harikar Organization. (2007). *Dawr munazzamāt al-mujtama‘ al-madanī fī al-tanmiyya al-ijtimā‘iyya* [Sivil toplum kuruluşlarının sosyal kalkınmadaki rolü]. Duhok: Zana Matbaası. (Arapça).
- Hasan, İ. (2017). *Sivil toplum, devlet ve demokratik dönüşüm: Teorik ve kavramsal çerçeve*. Manama: Bahreyn Siyasi Kalkınma Enstitüsü.
- Hassan, N. M. (2024). *Irak'ta 2005 sonrası sivil toplum kuruluşları: Gerçeklik ve zorluklar*. Dicle Üniversitesi Siyasi Araştırmalar Dergisi, 7(2), 211–222. (Arapça)
- Husseini, M. (2022). Sivil toplum kuruluşlarının etkinliği ve yaşlılara sunulan hizmetler üzerindeki etkisi. Kahire Sosyal Hizmet Dergisi, 36(1), 1-22.
- Ibn Ishak, M. (2023). *İslam dünyasında vakıfların tarihi ve güncel rolü*. Kahire: Dar Al-Fikr Al-Arabi.
- ICSP (International Center for State and Peace). (2007). “*Civil society and governance: Strengthening accountability and democratic practices*”. Washington, D.C.: ICSP Publications.
- IIED (International Institute for Environment and Development). (2006). *Participatory Capacity Building in NGOs*. London: IIED.
- International Center for Not-for-Profit Law (ICNL). (2009). *Guidelines for Laws Affecting NGOs*. Washington DC: ICNL.
- International Center for Not-for-Profit Law (ICNL). (2011). *Analysis of Iraq's NGO Law No. 12 of 2010*.
- International Environment Network (IEN). (2018). *Civil society organizations and sustainable development initiatives*. Geneva: IEN Publications.
- International Monetary Fund (IMF). (2005). *Civil society engagement in economic development*. Washington, DC: IMF Publications.

- International Monetary Fund. (2005). *Iraq: Monetary and Exchange Affairs*.
- International Organization for Migration (IOM). (2018). *Voices from Iraqi Civil Society Organizations*.
- International Organization for Migration (IOM). (2022). *Civil society engagement in migration and social development*. IOM Publications.
- INTRAC (International NGO Training and Research Centre). (2012). “*Civil society in practice: Strengthening NGO effectiveness*”. Oxford: INTRAC Publications.
- INTRAC. (2016). *Partnerships and Capacity Building: A Guide for Small and Diaspora NGOs*. Oxford: INTRAC.
- Irak Kızılay Derneği (IRCS), Erişim: <https://ircs.org.iq>
- Irak Kültür Bakanlığı. (2015). *Irak'ta Modern Kültürel ve Toplumsal Hareketlerin Tarihi*. Bağdat: Irak Kültür Bakanlığı.
- Irak Kültür Bakanlığı. (2015). *Irak'ta sivil toplum ve kültürel faaliyetler raporu*. Bağdat: Irak Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Irak Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği, Erişim: <https://iraqiwritersunion.com>
- Iraqi Academic Scientific Journals (IASJ). (2023). *Civil Society Effectiveness in Iraq: Analytical Perspectives*.
- Jahan, M. (2021). *The role of civil society organizations and political participation of youth in Pakistan*. *Global Political Review (GPR)*, 6(4), 43–53.
- Josep, B. (2021). *Civil society organizations and their impact on social development*. New York: Routledge.
- Kaldor, M. (2003). *Global Civil Society: An Answer to War*. Polity Press.
- Kalkınma Sürecinde STK'lar. (2020). *Sivil toplum kuruluşlarının kalkınmadaki rolü ve etkisi*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı Yayınları.

- Kastrati, A. (2016). Civil Society from Historical to Contemporary Perspectives. *European Journal of Multidisciplinary Studies*, 1(1), 16–25.
- Kaya, M. (2019). *Sivil toplum kuruluşlarının demokratikleşme sürecindeki rolü: Türkiye örneği*. *Sosyoloji ve Sosyal Hizmetler Dergisi*, 6(2), 85–102.
- Khader, M. ve Abdullal, S. (2021). *Civil society organizations and sustainable development in the Arab world*. Amman: Al-Quds Press.
- Laine, J. (2014). *Civil society, NGOs and social development: Comparative perspectives*. Helsinki: University of Helsinki Press.
- Lewis, D. (2015). *NGOs and civil society*. In A. Riaz & M. S. Rahman (Ed.), *Routledge handbook of contemporary Bangladesh* (s. 1–12). Londra: Routledge.
- Matyushkina, E. (2023). *Civil society and social governance in the contemporary world*. Moscow: Moscow State University Press.
- Melhem, S. (2017). *Monitoring and Evaluation in NGOs: A Practical Guide*. Amman: Arab Network for NGO Development.
- Mercy Corps. (2019). *Bridging the Gap: Civil Society and Good Governance in Iraq*.
- Mercy Corps. (2019). *Community development and humanitarian initiatives in conflict zones*. Mercy Corps Publications.
- Metz, H. (2004). *Iraq: A Country Study*. Washington: Library of Congress.
- Minority Rights Group International. (2023). *Building Democracy in Iraq*.
- Minority Rights Group International. (2023). *World Directory of Minorities and Indigenous Peoples*. London: Minority Rights Group International.
- National Democratic Institute (NDI). (2004). *The Voice of Civil Society in Iraq*.
- OECD. (1998). *Civil Society and International Development*. OECD Publications.

- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (1998). *Civil society and international development*. OECD Publishing.
- Özkul, O. (2017). Demokratik hakların gelişmesinde sivil toplum düşüncelerinin katkısı. *Emek ve Toplum*, 6(14), 11–24.
- Polat, E. ve Şener, N. (2016). *Sivil toplum ve demokratik katılım: Türkiye örneği*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Pro Bono Economics. (2021). *The Theory of Change for Civil Society Organizations*. London: Pro Bono Economics.
- Samples, J. (2004). *Civil society and organizational development*. New York: Routledge.
- Save the Children. (2003). *Capacity Building for Local NGOs: A Guidance Manual for Good Practice*. London: Save the Children.
- Sezik, M. (2019). *Sivil toplum kavramının gelişimi ve demokrasi ile ilişkisi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- St. Andrews University. (2018). *What is civil society?* Centre for Intellectual History.
- STGM (Sivil Toplum Geliştirme Merkezi). (2023). “*Sivil toplum raporu 2023*”. İstanbul: STGM Yayınları.
- Şahata Saafan. (2015). *Arap dünyasında sivil toplum olgusu*. Kahire: Dar Al-Fikr Al-Arabi. (Arapça)
- Temmuz Sosyal Kalkınma Derneği, Erişim: <https://tammuz.org>
- Tumay, M., ve Okatan, F. (2015). *Alexis De Tocqueville’e göre sivil toplum*. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19(3), 321–339.
- Tutar, H. ve Çaylak, E. (2013). *Sivil toplum ve demokrasi: Kuramsal bir değerlendirme*. Ankara: Detay Yayıncılık.

- Uluç, A. V. (2013). *Türkiye’de sivil toplum ve demokrasi ilişkisi. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1),
- Un Ponte Per. (2009). *Civil Society in Iraq — Legal and Historical Overview*.
- Un Ponte Per. (2024). *Civil Society in Federal Iraq and the Kurdistan Region*.
- Un Ponte Per. (2024). *Sivil toplum ve kalkınma projeleri: Irak örneği*. Un Ponte Per Yayınları. 14-18.
- UNDP. (2021). *Civil Society and Peacebuilding in Iraq*.
- United Nations Development Programme (UNDP). (2001). *Iraq National Human Development Report*.
- United Nations Economic and Social Commission for Western Asia (UNESCWA). (2013). *Enhancing civil society participation in public policy processes*. Beirut: United Nations ESCWA.
- Université d’Alger 3. (2020). *مطبوعات نظرية الدولة والمجتمع المدني [The theory of the state and civil society]*.
- Ünalp Çepel, Z. (2017). “*Demokrasinin Güçlenmesinde Sivil Toplum Tartışmalarında Bir Dış Aktör Olarak Avrupa Birliği*”. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 16(1), 33-60.
- WANGO (World Association of Non-Governmental Organizations). (2004). *Code of Ethics and Conduct for NGOs: Compliance Manual*. New York: WANGO.
- Weld Abah, <https://ardd-jo.org/blogs/> .
- World Bank. (2023). *Iraq Economic Monitor*.
- Yentürk, N. ve Erdoğan, F. (2020). *Türkiye’de sivil toplumun gelişimi ve demokratik katılım*. İstanbul: Beta Yayınları.

Yılmaz, S. (2018). *Sivil toplum kuruluşlarının siyasi katılım ve demokratik süreçlere etkisi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Zaâtût, K., & Dayf, E. (2018). “*Sivil toplum kavramı: Teorik temellendirme ve referans sorunu*” *Chahid Hama Lakhdar Üniversitesi Dergisi*, (33), 33–53.

